

युनिट ४ : कार्ल मार्क्स

(Karl Marx)

१. द्वंद्वत्मक भौतिकवाद
(Dialectical Materialism)
२. वर्गसंघर्ष
(Class War)
३. राज्यासंबंधीचे विचार
(Thoughts on State)
४. अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत
(Theory of Surplus Value)

प्रास्ताविक :

आधुनिक राजकीय विचारवंतांमध्ये कार्ल मार्क्सचे स्थान असामान्य आणि विशेष उल्लेखनीय आहे. 'साम्यवादी जागतिक क्रांतीचा पुरस्कर्ता', 'शास्त्रीय समाजवादी विचारप्रवाहाचा प्रवर्तक', 'प्रतिभावान समाजशास्त्रज्ञ', 'सक्रिय क्रांतिकारक' अशा विविध अंगांनी कार्ल मार्क्सला जगभर ओळखले जाते. मार्क्सच्या विचारांचे अध्ययन राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान, इतिहास आदी सामाजिक शास्त्रांमध्ये केले जाते. मार्क्सच्या निधनानंतर एवढा काळ लोटला तरी त्यांच्याएवढा विवाद्य राजकीय विचारवंत दुसरा झाला नाही. यावरून त्याची महानता लक्षात येते. अन्न, वस्त्र, निवारा यासारख्या प्राथमिक गरजा पूर्ण केल्याशिवाय मानवाला राजकारण किंवा धर्मकारण करता येत नाही, उपाशीपोटी साहित्य आणि कलांचा विकासही करता येत नाही, त्याने हे कटु सत्य मांडून मानवजातीवर मोठे उपकार केलेत. त्यामुळे आधुनिक जगात ज्या ज्या ठिकाणी गरिबी (दारिद्र्य) आणि शोषण आहे त्या त्या ठिकाणी मार्क्स आणि त्यांचे विचार अमर आहे हे वास्तव कुणीही नाकारू शकत नाही.

कार्ल मार्क्स यांना जगभर ओळखले जाते. मार्क्सवादी विचारांचे समर्थक आणि विरोधक देशादेशी आहेत. समर्थक आणि विरोधक या दोहोंच्या संख्येबाबत मार्क्सचा विक्रम जगात क्वचितच कोणी मांडला असेल अथवा कोणी मोडू शकेल. मार्क्सच्या विचारांचा स्वीकार किंवा प्रतिवाद (विरोध) केल्यावाचून राजकीय-सामाजिक-आर्थिक चिंतनाचे पाऊलच पुढे पडत नाही. मार्क्ससारखा असा दुसरा विचारवंत दाखविता येत नाही.

ज्या काळात मार्क्सने लेखन केले तो युरोपियन देशांमधील औद्योगिक-तांत्रिक प्रगतीचा काळ होता. या प्रगतीतून म्हणजे औद्योगिक क्रांतीमधून निर्माण झालेल्या आर्थिक सुबत्तेचे लाभ केवळ मूठभर लोकांच्या पदरात पडले होते. कारखान्यांमध्ये काबाडकष्ट करणाऱ्या कामगारांना गरिबीसोबतच विभिन्न प्रकारच्या हालअपेष्टांचे जीवन जगावे लागत होते. औद्योगिक प्रगतीतून निर्माण झालेल्या आर्थिक सुबत्तेएवजी आर्थिक दास्य वा गुलामगिरी बहुसंख्याकांच्या वाट्यास आली होती. मध्ययुगातील सरंजामशाहीपेक्षा अधिक भीषण अशी जीवनस्थिती बहुसंख्याकांच्या वाट्यास आली आहे अशी मार्क्सची धारणा झाली. त्या परिस्थितीचा त्यांना उबग आला. भांडवलशाही व उद्योगप्रधान अर्थव्यवस्थेत उघड्या-नागड्या स्वार्थाखेरीज काहीच शिल्लक नाही, या भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत व्यक्ती-व्यक्तींमधील संबंधांचा विचार विनिमयाच्या परिभाषेत केला जातो अशी त्यांची धारणा झाली.

औद्योगिक क्रांतीमुळे उदयास आलेल्या आधुनिक समाजात वस्तूंच्या उत्पादनाचा मानवी गरजांशी काडीमात्रही संबंध राहू नये ही स्थिती मार्क्सला अस्वस्थ करित होती. आधुनिक समाजातून भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे उच्चाटन वा निर्मूलन झाल्याखेरीज मानवी समाजाची उभारणी होणे अशक्य आहे अशी त्यांची खात्री झाली. औद्योगिक क्रांतीतून उदयास आलेला विशाल आकाराचा कामगारवर्ग आधुनिक समाजाची पुनर्रचना घडवून आणण्याचे कार्य करेल अशी खात्री त्यांना वाटत होती. त्यांनी आवाहन केले, "जगातील कामगारांनो, एक व्हा

(संघटित व्हा). गमावण्यासारखे तुमच्यापाशी तुमच्या शृंखलांखेरीज (हातापायांमधील बेड्यांखेरीज) काहीच नाही. जिंकण्यासाठी मात्र अखवे जग आहे.” क्रांतिविषयक विचार मांडून मार्क्स थांबले नाहीत तर ते कामगारांची क्रांती घडवून आणण्याच्या कार्यात स्वतः सहभागी झाले. राजकीय विचार मांडणारे विचारवंत, क्रांतीविषयक तत्त्वज्ञान मांडणारे तत्त्वज्ञ आणि क्रांती घडवून आणणारे क्रांतिकारक अशा सर्व भूमिका कार्ल मार्क्स एकाच वेळेस करीत होते.

भांडवलदार मग तो कोणत्याही देशातला असो, त्याची मूळ प्रवृत्ती सारखीच असते. शोषण हेच त्यांचे मूलतत्त्व असते. त्यामुळे एखाद्या देशामधील श्रमिक (कामगार) त्यांच्या सातत्याने होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध आंदोलनाला प्रवृत्त होतात, त्याचप्रमाणे दुसऱ्या देशांमधील श्रमिकदेखील तशाच प्रकारच्या आंदोलनाला प्रवृत्त होतात. जगातील सर्व श्रमिकांचे प्रश्न सारखेच असल्यामुळे त्यांना एकतेच्या सूत्रात बांधणे शक्य आहे. जागतिक संदर्भात असा विचार मांडणारा मार्क्स हा पहिला विचारवंत होय.

मार्क्स हा समाजवादी विचार मांडणारा पहिला विचारवंत नाही. मार्क्सपूर्वी समाजवादी किंवा समाजसत्तावादी विचार अनेक विचारवंतांनी मांडले होते. त्या सर्वांनी मांडलेल्या समाजवादी विचारांपेक्षा आपण मांडलेला समाजवादी विचार वेगळा आहे हे दाखविण्यासाठी मार्क्स यांनी स्वतःच्या विचाराला ‘शास्त्रीय समाजवाद’ असे नाव दिले. समाजवादी विचारांकडे अखळ्या जगाचे लक्ष वेधून घेण्याचे कार्ल मार्क्सने जे कार्य केले ते अन्य कोणत्याही विचारवंताला जमले नाही. सामाजिक वर्ग (Social Class) ही संकल्पना देखील मार्क्सपूर्वी अनेक अभ्यासकांनी मांडली. परंतु मार्क्सनेच सामाजिक वर्ग ही संकल्पना सर्वसामान्य लोकांमध्ये लोकप्रिय केली आणि सामाजिक शास्त्रांमध्ये ‘वर्ग’ या संकल्पनेला मानाचे स्थान मिळवून दिले. साम्यवादाची संकल्पना, वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत याबाबत मार्क्सने मांडलेल्या विचारांच्या अभ्यासाचा प्रारंभ त्यांच्या जीवनवृत्तांतापासून करणे इष्ट ठरते.

अल्पपरिचय :

कार्ल मार्क्स यांचा जन्म प्रशियाच्या ऱ्हाइन प्रांतातील ट्रियर शहरात ५ मे १८१८ रोजी एका मध्यमवर्गीय यहूदी कुटुंबात झाला. लहानपणापासून मार्क्स कुशाग्र बुद्धिमत्तेचे, दुर्दम्य ज्ञानलालसा व जिद्द असणारे होते. त्यांना शेतकरी कामगार कुटुंबातील मुलांची सोबत शालेय जीवनात मिळाली. माध्यमिक अभ्यासक्रम शिकताना उदार स्वातंत्र्यवादी विचारांचे संस्कार त्यांच्यावर झाले. ऱ्हाइनलँडमधील बुद्धिवंतांचे माहेरघर मानल्या गेलेल्या बॉन शहरात मार्क्सचे महाविद्यालयीन शिक्षण झाले. प्रेमकविता, द्वंद्वयुद्धे, विद्यार्थी नेतृत्व, राजकारण या सगळ्या गोष्टी त्यांनी त्या काळात केल्या. पुढे बर्लिन विद्यापीठात त्यांनी विधिशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान या विषयांचा अभ्यास केला. पेशाने वकील असणाऱ्या कार्ल मार्क्सच्या पित्याची इच्छा आपल्या मुलानेही (कार्लने) वकीलच व्हावे अशी होती.

बर्लिन येथे मार्क्सला हेगेलवादी तरुणांचा सहवास लाभला. ते डाव्या विचारसरणीच्या तरुण हेगेलवाद्यांच्या गटाचे सदस्य बनले. कडवा ‘अनिश्चरवादी’ आणि पूर्णपणे ‘नास्तिक’ म्हणूनही त्या

काळात मार्क्सने आपल्या सोबत्यांमध्ये नावलौकिक प्राप्त केला होता. नास्तिकपणापायी त्यांना बर्लिन विद्यापीठातून हाकलण्यात आले. त्यांच्या लेखनाचा बर्लिन येथेच प्रारंभ झाला. लुडविग फारबाखच्या 'इस्सेन्स ऑफ ख्रिश्चियनिटी' या ग्रंथाने मार्क्स प्रभावित झाले. हेगेलचा विरोध विकासवाद आणि फारबाखचा भौतिकवाद यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न मार्क्स सतत करित होते. हेगेलवादी बोरबंंधू तसेच अराजक विचारांचा कट्टर समर्थक मॅक्स स्टिर्नर यांच्या प्रभावामुळे मार्क्स कायद्याचा अभ्यास सोडून तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करण्याकडे वळले.

तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला प्राध्यापकाची नोकरी मिळेल अशी आशा मार्क्सला वाटत होती. परंतु पुढे त्यांच्या असे लक्षात आले की, आपल्यासारख्या जहाल विचारसरणीच्या आणि नास्तिक वृत्तीच्या व्यक्तीला नोकरी मिळणे कठीण आहे. १८३८ मध्ये त्यांच्या वडिलांचा मृत्यू झाला. त्यानंतर कार्ल मार्क्सला पैशाची टंचाई भासू लागली. तशाही हलाखीच्या परिस्थितीत त्यांनी तत्त्वज्ञान विषयाचा अभ्यास पूर्ण करून पी.एचडी.साठी प्रबंधही विद्यापीठामध्ये सादर केला. त्यांना 'डॉक्टरेट' ही पदवीही मिळाली, परंतु उपजीविकेसाठी मात्र प्राध्यापकाची नोकरी मिळू शकली नाही.

'हायनिश झिट्रिंग' या वृत्तपत्राच्या संपादकाशी मार्क्सचा परिचय होता. त्यांनी कार्ल मार्क्सला वृत्तपत्रात काम करण्यासाठी बोलावले. मार्क्सने मोठ्या आनंदाने वृत्तपत्रात काम करणे मान्य केले. १८४२ मध्ये मार्क्सची याच वृत्तपत्राचा संपादक म्हणूनही नियुक्ती झाली. वृत्तपत्रात काम करित असताना त्याने जर्मनीच्या अर्थकारणाचे आणि राजकारणाचे सखोल अध्ययन केले. त्यांनी अनेक अभ्यासपूर्ण लेख लिहिले. मार्क्सच्या लिखाणातील जहाल विचारांमुळे हे वृत्तपत्र बंद करण्याचा आदेश सरकारने दिला. त्यातच मार्क्सचे वर्तमानपत्राच्या भागीदारासोबत मतभेदही झाले. त्यामुळे १८४३ मध्ये मार्क्सने संपादकपदाचा राजीनामा दिला.

१८४३ मध्ये मार्क्सचा जेनीसोबत विवाह झाला. विवाहानंतर त्याने काही महिने जर्मनीत घालविले. जर्मनीत आपल्यासारख्या जहाल विचारसरणीच्या व्यक्तीस चरितार्थ चालविणे कठीण आहे, हे ओळखून त्याने नोव्हेंबर १८४३ मध्ये आपल्या पत्नीसह जर्मनी सोडले. मार्क्स दांपत्य पॅरिसमध्ये राहू लागले. तेथील वास्तव्यात मार्क्सने सुधारणावादी आणि समाजवादी सिद्धांताचे अध्ययन केले. त्याने प्रारूथाँ, ब्लॅक, सेंट सिमाँ यांच्या विचारांचा परामर्श घेतला. प्रारूथाँच्या 'दारिद्र्याचे तत्त्वज्ञान' या ग्रंथाची प्रथम मार्क्सने स्तुती केली. नंतर 'तत्त्वज्ञानाचे दारिद्र्य' हा ग्रंथ लिहून त्यांनी प्रारूथाँच्या विचारसरणीवर जोरदार टीका केली.

पॅरिसमध्ये असताना मार्क्सचा फ्रेडरिक एंजल्स या गिरणी मालकाच्या मुलाशी परिचय झाला. त्याच्याशी मार्क्सची जीवाभावाची मैत्री झाली. ती जन्मभर टिकली. एंजल्सशी झालेल्या संभाषणातून मार्क्सला गिरणी कामगारांच्या हलाखीच्या स्थितीची पूर्ण कल्पना आली. गिरणी मालकाचा पुत्र असूनही एंजल्सला गरीब कामगारांबद्दल कणव वा अत्यंत सहानुभूती होती. औद्योगिक क्रांतीनंतर उदयास आलेल्या आधुनिक समाजात कामगारांची जीवनस्थिती अत्यंत हलाखीची कां झाली आहे ? या प्रश्नावर मार्क्स व एंजल्स दोघेही आपआपसात चर्चा करू

लागले. या प्रश्नाचे समर्पक उत्तर मिळविण्यासाठी वाचनालयांमधील ग्रंथ वाचू लागले. अनेक मुद्यांवर त्यांचे एकमत झाले. या प्रश्नांमधून दोघांनी मिळून ग्रंथलेखनही केले.

फ्रेंच सरकारच्या वक्रदृष्टीमुळे मार्क्सला पॅरिस सोडावे लागले. त्यानंतर त्यांनी ब्रुसेल्स येथे वास्तव्य केले. तिथेच त्यांना आंतरराष्ट्रीय क्रांतिकारक चळवळीत प्रत्यक्ष भाग घेण्याची संधी मिळाली. विभिन्न देशांमधील कामगार नेत्यांशी त्यांचा प्रत्यक्ष संपर्क आला. भांडवलशाही समाजव्यवस्था नष्ट करणारी क्रांती अपरिहार्य आहे, अशी त्यांची पक्की खात्री होत गेली. युरोपातील कामगारांद्वारे क्रांती घडून यावी आणि भांडवलशाही अर्थव्यवस्था नष्ट व्हावी या उद्देशाने मार्क्स व एंजल्स यांनी 'कम्युनिस्ट लिग' या नावाची राजकीय संघटना स्थापन केली. या संघटनेचे ध्येय, धोरण व कार्यक्रम निश्चित करण्यात दोघांनीही पुढाकार घेतला. या संघटनेद्वारे होणाऱ्या कार्यात दोघेही सहभागी होऊ लागले. कम्युनिस्ट लिग या राजकीय संघटनेला गुप्त स्वरूपात नव्हे तर उघडपणे कार्य करता यावे या उद्देशानेच दोघांनी संयुक्तपणे 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' हे पुस्तक लिहून काढले.

ब्रुसेल्समधूनही मार्क्सच्या वाट्यास पुन्हा हद्दपारी आली. यानंतर काही काळ फ्रांसमधील पॅरिस येथे मुक्काम ठोकून मार्क्स १८४८ मध्ये जर्मनीत परत आले. पण तेथे क्रांतीला तोंड फुटले. लवकरच पुन्हा हद्दपारी त्यांच्या वाट्याला आली. १८४९ मध्ये कायम वास्तव्य करण्यासाठी त्यांनी लंडन येथे पाय ठेवला. त्यांच्याबरोबरच कम्युनिस्ट लिग या राजकीय संघटनेचे मुख्यालयही लंडन शहरात आले. पुढे या राजकीय संघटनेत दुफळी निर्माण झाली. यानंतर त्याने या राजकीय संघटनेच्या कार्यातून आपले अंग काढून घेतले. लंडन मुक्कामी त्यांनी ब्रिटिश म्युझियमच्या ग्रंथालयात उदंड व्यासंग केला. यातूनच त्यांच्या 'दास कॅपिटल' या ग्रंथाची निर्मिती झाली. आर्थिक, कौटुंबिक व मानसिक या तिन्ही दृष्टीने अत्यंत क्लेशकारी असलेल्या या कालखंडात त्यांनी आपली अभ्यासातील एकता रेसभरही ढळू दिली नाही. डिसेंबर १८८१ मध्ये त्यांच्या पत्नीचे (जेनीचे) निधन झाले. त्यानंतर सुमारे १५ महिने ते आजारीच होते. अशा स्थितीतच त्यांचे १४ मार्च १८८३ रोजी निधन झाले. जगातील कामगारांना आपल्या विचार आणि तत्त्वज्ञानाच्या बळावर संघटित करू पाहणाऱ्या एका महान तत्त्वज्ञानाला जग मुकले.

ग्रंथसंपदा :

तत्त्वज्ञान, विधिशास्त्र, इतिहास, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र ह्या सामाजिक शास्त्रांमधील विभिन्न ग्रंथांचे वाचन कार्ल मार्क्सने केले होते. त्याने अँडम स्मिथपासून रिकार्डोपर्यंतच्या ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञांच्या ग्रंथांचे टीकात्मक अध्ययन केले. त्यांनी अनेक सुधारणावादी व समाजवादी विचारप्रणालींचा सूक्ष्म अभ्यास केला. कुटुंबाची आर्थिक स्थिती हलाखीची. स्वतःची मुलगी घरामध्ये आजारी. अशा प्रतिकूल परिस्थितीतही लंडन शहरात मुक्कामी असताना कार्ल मार्क्स ब्रिटिश म्युझियममध्ये दररोज तासन्तास ग्रंथांचे वाचन करीत बसलेला असल्याच्या नोंदी आहेत. दुर्दम्य ज्ञानलालसा व जिद्द असणाऱ्या कार्ल मार्क्सने जसे विपुल वाचन केले तसेच विपुल प्रमाणात लेखनही केले. त्यांच्या विचारांचे अध्ययन अर्थशास्त्र,

राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, तत्त्वज्ञान, विधिशास्त्र आदींमध्ये केले जाते. एवढेच नव्हे तर आधुनिक सामाजिक शास्त्रांच्या (Modern Social Sciences) जडणघडणीत महत्त्वपूर्ण योगदान देणाऱ्या त्रिमूर्तीमध्ये कार्ल मार्क्सचा समावेश केला जातो (एमिल दुरखिम, मॅक्स वेबर आणि कार्ल मार्क्स ही त्रिमूर्ती आधुनिक सामाजिक शास्त्रांची जनक मानली जाते). मार्क्सच्या लिखाणातील प्रमुख ग्रंथ पुढीलप्रमाणे -

(१) कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो : कार्ल मार्क्स आणि फ्रेडरिक एंजल्स या दोघांच्या संयुक्त लेखनातून निर्माण झालेला हा एक प्रमुख ग्रंथ होय. याशिवाय 'द होली फॅमिली' आणि 'जर्मन आयडिऑलॉजी' हे त्यांचे ग्रंथ विशेष उल्लेखनीय होत. 'द होली फॅमिली' या ग्रंथात त्यांनी अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत मांडला असून भांडवलशाहीत तिच्या विनाशाची बीजे कशी दडलेली आहेत ते स्पष्ट केले आहे.

१८४८ पूर्वीचे त्यांचे लेखन अधिक तत्त्वज्ञानप्रधान होते. १८४८ मध्ये त्यांनी कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो लिहिले आणि त्यांच्या लेखनाची दिशाच बदलली. अर्थकारण व राजकारण त्यांच्या लेखनातून अधिक ठळकपणे व्यक्त झाले. मात्र अर्थकारण व राजकारणही तात्त्विक आधारावर उभे असावे हा आग्रह त्यांनी कधीच सोडला नाही. आजवरच्या तत्त्वचिंतकांनी जग केवळ समजून घेण्याचा प्रयत्न केला, आपली जबाबदारी जग बदलण्याची आहे याची स्पष्ट जाणीव कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो लिहिताना मार्क्सला होती.

समाजव्यवस्था बदलत असते. उत्पादन साधने, उत्पादन पद्धती व त्यात निर्माण झालेले सामाजिक संबंध यात बदल झाला म्हणजे समाजव्यवस्थेतही बदल होतो, हे मार्क्सच्या प्रतिपादनाचे मुख्य सूत्र आहे. फ्रेडरिक एंजल्सशी झालेल्या संभाषणातून आणि त्यांच्या पुस्तकांवरून मार्क्सला गिरणी कामगारांच्या हलाखीची कल्पना आली. औद्योगिक क्षेत्रामधील कामगारांच्या शोषणामुळे त्यांचे अंतःकरण पिळवटून निघाले होते. त्यांनी या ग्रंथात जगातील सर्व कामगारांना आवाहन केले की, "जगातील कामगारांनो! एकत्र व्हा. तुम्हाला काहीही गमवायचे नाही. गमवायचे आहे ते फक्त दुःख आणि जिंकायचे आहे ते जग." साम्यवादी विचारप्रणालीचे समर्थक या ग्रंथाला बायबलप्रमाणे मानतात. साम्यवादी क्रांती अटळ असून भांडवलशाहीचा नाश निश्चित आहे हे या ग्रंथात त्यांनी स्पष्ट केले आहे तसेच वर्गविहीन समाजाची कल्पनाही मांडली आहे.

(२) दास कॅपिटल : हा मार्क्सचा त्रिखंडात्मक ग्रंथ होय. या ग्रंथाला जगन्मान्यता प्राप्त झाली. तीन खंडांमधील पहिला खंड १८६७ मध्ये कार्ल मार्क्सच्या हयातीतच प्रकाशित झाला. उर्वरित दोन खंड अनुक्रमे १८७५ आणि १८९४ मध्ये म्हणजे मार्क्सच्या मृत्यूनंतर प्रकाशित झाले. या दोन्ही खंडांच्या लिखाणामधील काही अर्धवट भाग स्वतः लिहून काढून ते प्रकाशित करण्यात फ्रेडरिक एंजल्सनेच पुढाकार घेतला.

दास कॅपिटल या ग्रंथात मार्क्सने भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे सखोल विश्लेषण करून आर्थिक नियम स्पष्ट केले. शोषण हीच भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेची मुख्य प्रेरणा असते असे तो

स्पष्ट करतो. या व्यवस्थेत जे उत्पादन होते त्याचा संबंध मानवी गरजांशी नसतो तर बाजारपेठेशी असतो. नफा आणि जास्तीत जास्त नफा ज्यात मिळेल त्याच वस्तूचे उत्पादन भांडवलदार करतात. नफ्याखातर कमी मजुरी किंवा माणूसऐवजी यंत्रांचा वापर, कामगार कपात इत्यादी अनिष्ट प्रकार घडतात. या कारणांनी मार्क्स भांडवलशाहीवर टीका करतात. पण त्याचबरोबर त्यांना याचेही भान होते की, भांडवलशाही हे मानवी समाजाच्या प्रगतीचेच एक पर्व आहे. भांडवलशाहीने मानवी जीवनात सुखसमृद्धी आणली हेही त्यांनी मान्य केले.

भांडवलशाही स्थापन झाली की ती विज्ञान-तंत्रज्ञानाला वेठीस धरून उत्पादन क्षमता अमर्याद प्रमाणात वाढवीत नेते. संपूर्ण जग जणू तिला आपली बाजारपेठ वाटते. कामगारांची आर्थिक नागवणूक भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत कां होते व कशी होते हे स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी 'अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धांत' मांडला. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत कामगारांची आर्थिक पिळवणूक होते, एवढ्याच कारणासाठी त्यांचा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेला विरोध नाही. या प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेत कामगारांना न्याय्य वेतन मिळाले तरीही तिचे अन्याय्य व अमानुष स्वरूप नष्ट होणार नाही, अशी मार्क्सची स्पष्ट भूमिका आहे. भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेत कामगारांवरील अन्यायाचे निराकरण होणे शक्य नाही. कारण त्या अन्यायाचे मूळ कामगारांच्या वेतनात नसून श्रमाच्या विशिष्ट परिस्थितीत आहे, असे मार्क्स स्पष्ट करतात. कामगारांच्या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी त्यांनी परात्मतेची संकल्पना मांडली. भांडवलशाहीचा विनाश होणे अपरिहार्य आहे. कारण तिच्या विनाशाची बीजे तिच्यात दडलेली आहे असे ते स्पष्ट करतात. भांडवलशाहीच्या विनाशाची अनिवार्यता आर्थिक कारणांमुळे जशी पटवून दिली आहे, त्याचप्रमाणे समाजशास्त्रीय कारणांचाही त्यांनी आधार दिला. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेने कामगारांवर लादलेले परात्म जीवनच त्याला या व्यवस्थेविरुद्ध संघटित होण्याची प्रेरणा देईल असे मार्क्स आपल्या दास कॅपिटल या ग्रंथात स्पष्ट करतात.

कार्ल मार्क्सच्या विचारांवर पडलेले प्रभाव :

(१) 'कोणत्याही समीक्षेची सुरुवात धर्मचिकित्सेपासून होते' अशी मार्क्सची खात्री पटली होती. कारण मार्क्सच्या विचारांवर लुंडविग फारबाखच्या 'इस्सेन्स ऑफ ख्रिश्चानिटी' या ग्रंथाचा प्रभाव होता.

(२) कार्ल मार्क्सच्या सामाजिक-राजकीय विचारांच्या जडणघडणीत जर्मनीतील तत्त्वज्ञान, परंपरा, फ्रांसची राज्यक्रांती आणि ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञांचे लेखन या तीन प्रभावांचा वाटा सर्वात मोठा आहे, असे अॅरॉनने आपल्या ग्रंथात नमूद केले आहे.

(३) अॅरॉनच्या मते, मार्क्सच्या लेखनाचे १८४८ पूर्वीचा आणि नंतरचा असे दोन टप्पे पडतात. १८४८ पूर्वी मार्क्सचे लेखन अधिक तत्त्वज्ञानप्रधान होते. १८४८ नंतर मार्क्सच्या लेखनाची दिशाच बदलली. अर्थकारणाला आणि राजकारणाला मार्क्सच्या विचारांमध्ये अधिक महत्त्व मिळू लागले. मात्र अर्थकारण आणि राजकारणही तात्त्विक पायांवर उभे असावे, हा आग्रह मात्र मार्क्सने कधीच सोडला नाही.

(४) हेगेलच्या विचारांचा प्रभाव : हेगेलच्या विचारांचा मार्क्सवर मोठा प्रभाव पडला होता. हेगेलच्या लिखाणातून त्याने द्वंद्ववादाची प्रेरणा घेतली. हेगेलच्या बौद्धिक द्वंद्ववादाला त्याने भौतिक स्वरूप दिले. म्हणूनच तो म्हणतो की, "हेगेलचा द्वंद्ववाद जो डोक्यावर उभा होता, त्याला मी पायावर उभे केले."

द्वंद्वात्मक भौतिकवाद

(Dialectical Materialism)

'मार्क्सवाद ही शास्त्रशुद्ध मांडणी आहे' असा दावा केला जातो. मार्क्सवादी विचारसरणीत द्वंद्वात्मक भौतिकवादापासून साम्यवादापर्यंत आठ प्रमुख तत्त्वांचा समावेश होतो. अशा प्रकारे द्वंद्वात्मक भौतिकवाद हे मार्क्सच्या विचारांमधील पहिले महत्त्वाचे सूत्र वा तत्त्व आहे. अन्य सर्व राजकीय विचारांचे आगळेगवेगळेपणा निर्माण होण्यास द्वंद्वात्मक भौतिकवादाचे तत्त्वच कारणीभूत आहे असेही म्हटले जाते. कारण या तत्त्वावरच मार्क्सच्या विचारांची उभारणी झालेली आहे. थोडक्यात, द्वंद्वात्मक भौतिकवादाचे तत्त्व हे मार्क्सच्या विचारांचा मूलभूत पाया आहे असे म्हणता येईल. या तत्त्वाची ओळख पुढीलप्रमाणे करून घेता येईल.

द्वंद्वात्मक भौतिकवाद या संकल्पनेचा अर्थ :

द्वंद्व या संज्ञेचा अर्थ : स्थितिशीलता आणि गतिशीलता अशी समाजव्यवस्थेची दोन रूपे एकाच वेळी दिसून येतात. या दोन रूपातील समाजाचे गतितत्त्व स्पष्ट करणारे तत्त्व (वा सिद्धांत) म्हणजे द्वंद्वात्मक भौतिकवाद होय. समाज गतिमान आहे. समाजात सातत्याने परिवर्तन होत असते. या परिवर्तनाची कारणमीमांसा मार्क्स अथवा मार्क्सवाद या तत्त्वाच्या आधारे करतो. द्वंद्व म्हणजे संघर्ष. परिवर्तन हे संघर्षातून होत असते. याचा अर्थ, संघर्षाशिवाय अथवा संघर्षाव्यतिरिक्त परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरूच होत नाही. समाजात सहकार्य आणि संघर्ष अशा दोन्ही प्रक्रिया एकाच वेळी सुरू असतात. सहकार्याच्या प्रक्रियेने आहे त्यात वाढ होते. उदा. भांडवलशाहीत आर्थिक विषमता आहे. भांडवलशाहीत उद्योगपती वा भांडवलदार आणि कामगार यांच्यामध्ये अगदी १०० टक्के सहकार्य असेल तर केवळ आर्थिक विषमताच अधिकाधिक वाढत जाईल. यामुळे विषमतेवर आधारित असणारी भांडवलशाही अधिकाधिक विकसित होत जाईल. या स्थितीत परिवर्तन होणार नाही. मात्र भांडवलशाही व्यवस्थेत विषमतेस विरोध करणारा समाजघटक निर्माण झाला की संघर्ष सुरू होतो. परिणामतः परिवर्तनास सुरुवात होते. समाजात परिवर्तन होत असते, याचा अर्थ समाजव्यवस्थेत केवळ सहकार्य नाही तर संघर्ष देखील आहे असा होतो, असे मार्क्सचे म्हणणे आहे.

परिवर्तन दोन कारणामुळे होत असते. एक बाह्य प्रेरणेमुळे आणि दुसरे म्हणजे अंतःप्रेरणेने. समाजातील परिवर्तन हे बाहेरचा कुणीतरी येऊन करित नाही तर ते स्वाभाविकपणे होते. याचा अर्थ ते अंतःप्रेरणेने होत असते असा होतो. अशाप्रकारे द्वंद्वात्मक भौतिकवाद या संकल्पनेतील द्वंद्व या संज्ञेची ओळख करून घेतल्यानंतर भौतिकवाद या संज्ञेच्या अर्थाची ओळख पुढीलप्रमाणे करून घेता येईल.

भौतिकवाद या संज्ञेचा अर्थ : भौतिकवाद या शब्दाला मार्क्सच्या विचारांमध्ये फार महत्त्व आहे. कारण तो मार्क्सच्या विचारसरणीचा आधारभूत घटक आहे. 'भौतिक' म्हणजे जड वस्तू. जड म्हणजे ज्याचे ज्ञान ज्ञानेंद्रियाने होते ते. 'आत्मा' याचे ज्ञान ज्ञानेंद्रियाने होत नाही. श्रद्धा, विश्वास, विचारसरणी यांच्याद्वारे आत्म्याचे ज्ञान होत असते. मात्र जमीन, पाणी व अन्य वस्तू या डोळ्यांनी दिसतात वा ओळखता येतात. आत्मा व त्यासंबंधीचे विचार म्हणजे आध्यात्मवाद तर भौतिक किंवा जड वस्तू यासंबंधीचे विचार म्हणजे भौतिकवाद होय.

भौतिक घडामोडींच्या मुळाशी भौतिक कारणेच जबाबदार असतात या गृहिणावर उभा असलेला कोणताही विचार म्हणजे भौतिकवाद होय. उदा. भूकंप कशामुळे होतो? महाभूत का येतात? ईश्वराच्या अवकृपेमुळे हे त्याचे एक स्पष्टीकरण आहे. भूगर्भातील आणि भूगर्भावरील घडामोडींमुळे हे त्याचे दुसरे स्पष्टीकरण आहे. दुसरे स्पष्टीकरण म्हणजे भौतिकवादी मीमांसा होय. म्हणजे भौतिक घडामोडीत भौतिक संघर्ष असतो. त्यालाच मार्क्सने द्वंदात्मक भौतिकवाद असे संबोधिले आहे.

भौतिक विश्वात अंतर्गत संघर्ष असतो. हा संघर्षच परिवर्तनास कारणीभूत असतो. भौतिक विश्वात तत्त्व (Thesis) असते, तसेच त्या तत्त्वामधील विशिष्ट गुणांच्या विरुद्ध असणारे प्रतितत्त्व (Antithesis) असते. तत्त्व आणि प्रतितत्त्व या दोहोंच्या संघर्षातून 'संतत्त्व' (Synthesis) या नव्या तत्त्वाचा उदय होतो वा आविष्कार होतो. याला द्वंदात्मक भौतिकवाद असे तात्त्विक पातळीवर वा तत्त्वज्ञानामध्ये म्हटले जाते. तत्त्व, प्रतितत्त्व आणि संतत्त्व या तीन संज्ञांना अनुक्रमे संवाद, विसंवाद आणि सुसंवाद असेदेखील संबोधता येते. किंबहुना संवाद, विसंवाद, सुसंवाद ही संबोधने आपल्याला अधिक जवळची म्हणजे परिचयाची आहेत. मार्क्सच्या मते, तत्त्व आणि प्रतितत्त्व म्हणजेच संवाद आणि विसंवाद सर्वत्र असतात. पण त्यांची वाढ झाली की त्यातील संघर्ष तीव्र होतो. परिवर्तन घडून येते. सुसंवाद निर्माण होतो. काही काळानंतर त्या सुसंवादातील दोष समोर येतात. त्यातून वा त्यानंतर पुन्हा संवाद (तत्त्व), विसंवाद (प्रतितत्त्व) आणि सुसंवाद (संतत्त्व) असे परिवर्तनाचे चक्र पुन्हा एकदा फिरते. तात्त्विक वा तत्त्वज्ञानाच्या पातळीवर परिवर्तन कधीच थांबत नाही असे म्हटले जाते.

द्वंदात्मक भौतिकवाद या संकल्पनेतील दोन संज्ञांचा शब्दशः अर्थ आपण पाहिला. त्यानंतर द्वंदात्मक भौतिकवाद या संज्ञेचा तात्त्विक (तत्त्वज्ञानाच्या) पातळीवरील अर्थाची चर्चा आपण केली. यानंतर मार्क्स विचारांचे मूलभूत तत्त्व म्हणून द्वंदात्मक भौतिकवाद या संकल्पनेची ओळख करून घेऊ.

मार्क्सवादी विचारपद्धतीचे आधारभूत तत्त्व :

सर्व राजकीय विचारवंतांमध्ये मार्क्सचे आणि त्याने मांडलेल्या विचारांचे स्थान आगळेवेगळे आहे. तसे होण्यास मार्क्सचे पद्धतिशास्त्र कारणीभूत आहे. कोणत्याही सामाजिक-राजकीय-आर्थिक घटनेचे अध्ययन करण्याची वैज्ञानिक वा शास्त्रीय पद्धती असा पद्धतिशास्त्र या संज्ञेचा अर्थ आहे. सामाजिक-राजकीय घटना मग ती वर्तमानकाळातील असो किंवा भूतकाळातील असो, तिचे अध्ययन करण्याची मार्क्सची पद्धती अन्य विचारवंतांपेक्षा वेगळी होती

व आहे. ती पद्धती समजून घेणे हा मार्क्सच्या विचारांचा अभ्यास करण्याचा सर्वोत्तम व सुलभ असा मार्ग आहे. मार्क्सवादी शास्त्रीय पद्धतीचे विवेचन पुढीलप्रमाणे.

मार्क्सचे पद्धतिशास्त्र :

कार्ल मार्क्सच्या पद्धतिशास्त्राला संबोधण्यासाठी अभ्यासक प्रामुख्याने द्वंद्वात्मक पद्धती अथवा द्वंद्ववाद (Dialectic Method) या संज्ञेचा उपयोग करतात. मार्क्सवादी वैज्ञानिक पद्धतीबाबतच्या विचारांचे मूळ हेगेलच्या तत्त्वज्ञानात आहे. स्वतःच्या अध्ययन पद्धतीबाबत हेगेलनेच द्वंद्ववाद ही संज्ञा वापरली आहे. तत्त्वज्ञानामध्ये “विरोधी मतांचा विचार करून सत्याची प्राप्ती करणे” हा ज्ञान प्राप्त करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग समजला जातो. या पद्धतीला द्वंद्वात्मक पद्धती असे म्हटले जाते. “जी गोष्ट तर्कसंगत आहे किंवा विवेकसंगत आहे तीच वास्तविक आहे” असे हेगेल मानतो.

विद्यार्थिदशेपासूनच मार्क्स स्वतः तत्त्वज्ञानाचा गाढा अभ्यासक होता. त्याच्या विचारांवर हेगेलच्या विचारांचा आणि तत्त्वज्ञानामधील अभ्यासपद्धतीचा प्रभाव होता. धर्म ही तर्कसंगत बाब नाही अशी कार्ल मार्क्सची स्वतः विद्यार्थी असल्यापासून धारणा होती. तो त्याच्या समवयस्कांमध्ये (सोबत्यांमध्ये) ‘अनिश्वरवादी’ म्हणून प्रसिद्ध होता. तो प्रारंभापासून त्याच्या जीवनाच्या अखेरपर्यंत अनिश्वरवादीच राहिला. कोणत्याही घटनेचे अध्ययन करताना तर्काचा चिटकून राहण्याची म्हणजे तर्कसंगत गोष्टी केवळ मान्य करण्याची भूमिका मार्क्सने कधीही सोडली नाही. धर्म ही अफूची गोळी म्हणजे गुंगी आणणारी बाब आहे, तर्कसंगत बाब नाही असे कार्ल मार्क्स स्वतः मानीत असे. मार्क्सवादी पद्धतीतही तसेच मानले जाते. ‘कोणत्याही समीक्षेची सुरुवात धर्मचिकित्सेपासून होते’ अशी मार्क्सची धारणा होती.

द्वंद्वात्मक भौतिकवाद : मार्क्सने स्वतः वापरलेली संज्ञा – इतिहासाचा भौतिक अन्वयार्थ :

मार्क्सवर हेगेलच्या विचारांचा प्रभाव होता. परंतु त्याने हेगेलचे विचार जसेच्या तसे मान्य केले नाहीत. त्याला (मार्क्सला) जे तर्कसंगत वाटले ते सर्व बदल त्याने केले. हा सर्व बदल सुचित व्हावा यासाठी अभ्यासक मार्क्सच्या पद्धतिशास्त्राबाबत ‘द्वंद्वात्मक भौतिकवाद’, ‘भौतिक द्वंद्ववाद’, ‘भौतिकवादी विरोध विकासवाद’, ‘विरोध विकासात्मक भौतिकवाद’ यासारख्या संज्ञांचा उपयोग करतात. खुद्द मार्क्सने मात्र यापैकी कोणत्याही संज्ञेचा उपयोग केला नाही. त्याने आपल्या लेखनावर ‘इतिहासाचा भौतिक अन्वयार्थ’ (इकॉनॉमिक इंटरप्रेटेशन ऑफ हिस्ट्री) असा शब्दप्रयोग केला आहे. अन्य सर्व संज्ञा एंजल्स आणि अन्य अभ्यासकांनी रूढ केल्या आहेत. मार्क्सच्या विचारांचे अध्ययन करताना नमूद केलेल्या सर्व संज्ञा समान अर्थाच्या आहेत हे या ठिकाणी विशेषत्वाने नमूद करावेसे वाटते. अभ्यासाच्या सोयीसाठी मार्क्सने आपल्या पद्धतिशास्त्राबाबत जी संज्ञा वापरली, तिचाच म्हणजे ‘इतिहासाचा भौतिक अन्वयार्थ’ या संज्ञेचा आपण उपयोग करणार आहोत.

इतिहासाच्या भौतिक अन्वयार्थाचा अर्थ :

इतिहासाचा भौतिक अन्वयार्थ लावणे म्हणजे मार्क्सचा अभ्यासाचा दृष्टिकोन समजून घेणे होय. मार्क्सच्या सामाजिक-राजकीय विचारांमधील पहिली पायरी असे इतिहासाच्या भौतिक अन्वयार्थाला संबोधता येईल. त्याचे थोडक्यात विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

सर्व सजीव प्राण्यांच्या काहीना काही जीवनावश्यक गरजा असतात. त्या भागविण्याचा प्रयत्न सर्व सजीव प्राणी करतात. मानव सोडून अन्य सर्व सजीव प्राणी निसर्गात उपलब्ध असणाऱ्या व त्यांच्या दृष्टीने योग्य असणाऱ्या वस्तूंचा उपयोग घेतात. परंतु एकट्या मानवप्राण्याचे वर्तन या बाबतीत अन्य सर्व सजीव प्राण्यांपेक्षा वेगळे आहे. निसर्गात ज्या ज्या वस्तू मानवाला उपलब्ध आहेत त्यांचा त्याच स्वरूपात उपभोग घेण्यामध्ये मनुष्य समाधान मानत नाही. तो आपल्या उत्पादन श्रमाद्वारे त्या वस्तूंच्या रंग, रूप, चव, गुणवत्ता या सर्वांमध्ये बदल घडवून आणतो. त्यांमधील उपयोगिता हा गुण वाढवितो. उदा. दुधापासून भिन्न भिन्न नवनवीन पदार्थ बनवितो. पाण्यापासून बर्फ बनवितो. याशिवाय मानवाचे अन्य सजीव प्राण्यांपेक्षा वेगळे असे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तो त्याच्या गरजेपेक्षा अधिक प्रमाणात जीवनावश्यक गरजा भागविण्यासाठीच्या वस्तूंचे उत्पादन करून त्यांचा साठा (संग्रह) करून ठेऊ शकतो. मार्क्सच्या मते, जेव्हापासून मानवाला त्याच्या गरजांपेक्षा अधिक प्रमाणात वस्तूंचे उत्पादन करून त्यांचा साठा वा संग्रह करणे शक्य झाले तेव्हापासून मानवी इतिहासाचा प्रारंभ झाला.

समाजविकासाच्या प्रारंभिक अवस्थेत मानवी श्रम हे सामूहिक स्वरूपाचे होते. श्रमाद्वारेच माणूस खऱ्या अर्थाने 'मानवप्राणी' होतो तसेच इतर प्राण्यांपेक्षा तो स्वतःला वेगळा समजू लागतो. माणूस आणि समाज यांच्यात मानवाजवळ असलेली श्रम करण्याची क्षमता या एका कारणामुळे एकरूपता निर्माण होते. अन्य सर्व प्राण्यांच्या जीवनापेक्षा मानवी जीवनाचे स्वरूप 'श्रम' या कारणामुळे भिन्न आहे. या अर्थाने मार्क्स सामाजिक मानव (Social Animal) ही संज्ञा वापरतो.

मनुष्य आपल्या गरजा भागविण्यासाठी विभिन्न प्रकारच्या उपभोग्य वस्तू निर्माण झाल्या की त्यामधून अधिक गरजांची निर्मिती असे चक्र निर्माण होते. उदा. खाण्याचा पदार्थ थंड असावा या उद्देशाने मानवाने प्रथम बर्फ निर्माण केला. त्यानंतर विभिन्न पदार्थ ताजे ठेवण्यासाठी फ्रिज या वस्तूची निर्मिती झाली. उपभोग्य वस्तू आणि त्यामधून नवीन गरजा असे हे चक्र सतत सुरू आहे. या क्रमात नव्या उत्पादन तंत्राचा शोध लागतो. वस्तूंची निर्मिती करण्यासाठी अवजारे व तंत्रे (Techniques) कोणती आहेत व कशी आहेत यावर माणसा-माणसांतील परस्परसंबंधांचे स्वरूप अवलंबून असते. उत्पादनतंत्रे बदलली की त्यानुरूप व्यक्ती-व्यक्तींमधील संबंधांचे स्वरूप बदलते. तसे न झाल्यास समाजव्यवस्थेत ताणतणाव निर्माण होतात व संघर्ष उभे राहतात. ते टाळण्यासाठी नवे उत्पादन संबंध निर्माण होतात. त्याचबरोबर व्यक्ती-व्यक्तींमधील सामाजिक व राजकीय संबंधही बदलतात, असा मार्क्सने इतिहासाचा भौतिक अन्वयार्थ विशद केला आहे. मार्क्सच्या पद्धतिशास्त्रातील महत्त्वाची सूत्रे :

आपल्या पद्धतिशास्त्राला अनुसरून मार्क्सने साम्यवादी सिद्धांत, भांडवलशाहीचा विकास आणि विनाश, वर्ग आणि वर्गसंघर्ष, सर्वहारांची सर्वाधिकारशाही, राज्याचा विलय यासारखे काही महत्त्वपूर्ण सिद्धांत मांडले आहेत. मार्क्सच्या पद्धतिशास्त्रातील उत्पादनशक्ती, उत्पादनसंबंधांची चौकट, समाजाची आर्थिक संरचना यासारख्या काही महत्त्वपूर्ण संज्ञांची ओळख आपणास या ठिकाणी करून घ्यावयाची आहे. ती मार्क्सच्या पद्धतिशास्त्रातील तीन

प्रमुख सूत्रांद्वारे समजून घेता येईल. मार्क्सच्या पद्धतिशास्त्रातील महत्त्वाची तीन सूत्रे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

(१) तर्कसंगतता : मार्क्सच्या अभ्यासपद्धतीत केवळ तर्कसंगत बाबींचा (गोष्टींचा) समावेश होतो. तर्कसंगत म्हणजे बुद्धीच्या अथवा विवेकाच्या कसोटीवर तपासून पाहिल्यानंतरच जी गोष्ट तर्कसंगत किंवा विवेकसंगत आहे, ती आहे असे समजणे. निरीक्षण, परीक्षण, प्रयोग, वर्गीकरण अशा वैज्ञानिक अभ्यासपद्धतीत पायच्या (स्टेप्स) आहेत. त्यातील परीक्षण या पायरीचा संबंध तर्कसंगतता या मार्क्सने वापरलेल्या संज्ञेशी आहे. म्हणजे मार्क्स अथवा मार्क्सवादी अभ्यासक तर्कसंगतीच्या आधारावर प्रत्येक गोष्टीची चिकित्सा करतात वा प्रत्येक गोष्टीचे व विचाराचे परीक्षण करतात. म्हणूनच आपली अभ्यासपद्धती ही शास्त्रीय आहे, किंबहुना एकमेव शास्त्रीय पद्धती आहे असा दावा मार्क्सने केला आहे.

(२) ऐतिहासिक भौतिकवाद : भौतिक या शब्दाचा अर्थ 'दृश्य' असा आहे. जे आपण डोळ्यांनी पाहू शकतो ते सर्व भौतिक. मानवी इतिहास, समाजाचा इतिहास आणि इतिहासातील विकासक्रम समजून घेताना केवळ भौतिक घटकांचाच विचार करावा असे आपल्या पद्धतिशास्त्रात मार्क्स म्हणतो. मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवादाचा आशय पुढीलप्रमाणे आहे.

इतिहास घडतो व बदलतो तो केवळ भौतिक कारणांमुळे, आजूबाजूच्या परिस्थितीमुळे, वस्तूच्या उत्पादनाची व विनिमयाची साधने व पद्धती बदलल्यामुळे. त्यामागे परमेश्वरी योजना नसते किंवा त्यामागे एखाद्या महान व्यक्तीचे कर्तृत्वही नसते, असा मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांताचा अर्थ आहे.

(३) आर्थिक नियततावाद : कोणत्याही काळातील सामाजिक-राजकीय घटनांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन करताना ती घटना घडण्यासाठी सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक अशी अनेक कारणे (घटक) जबाबदार आहेत असे पुरावे देऊन स्पष्ट करणे ही वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यासाची पद्धती आहे. ती घटना घडण्यासाठी सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक अशी विभिन्न कारणे किंवा घटक जबाबदार आहेत हे मान्य केले तरीही या सर्व घटकांना सारखेच महत्त्व द्यावयाचे की या सर्व घटकांपैकी कोणता तरी एक घटक सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण आहे असे स्पष्ट करावयाचे ही देखील वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास करण्याची पद्धती आहे. याच पद्धतीचा अवलंब मार्क्सने आपल्या पद्धतिशास्त्रात केला आहे. यासाठी मार्क्सने इंग्रजीत 'इकॉनॉमिक डिटरमिनिझम' असा शब्दप्रयोग केला आहे. त्यासाठी मराठी भाषेत 'आर्थिक नियततावाद', 'आर्थिक निर्णयवाद', 'आर्थिक निर्धारणवाद' अशा संज्ञांचा उपयोग केला जातो. यापैकी कोणत्याही संज्ञेचा उपयोग केला तरीही या सर्वांचा अर्थ एकच आहे आणि तो पुढीलप्रमाणे-

'पाया आणि इमारत' (बेस अँड सुपरस्ट्रक्चर) या रूपकाच्या आधारे मार्क्स यांनी आर्थिक संरचना आणि इतर संस्था यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मार्क्सच्या मते, आर्थिक संरचना हा पाया असून राज्यसंस्था, कायदा, धर्म, संस्कृती, विचार इत्यादी गोष्टी म्हणजे त्या पायावरच्या इमारती आहेत. वरच्या इमारतीचे स्वरूप आणि इमारतीचा

आकार हा सर्व पायावर अवलंबून असतो. तसेच उपरोक्त (वर उल्लेखित राज्य, कायदा, धर्म आदी) सर्व गोष्टींचे घटक स्वायत्त नसून ते आर्थिक संरचनेवर अवलंबून असतात. पाया बदलल्यावर जशी इमारत बदलते तसेच आर्थिक संरचनेतील बदल हे धर्म, संस्कृती, विचार, कायदा, राज्यसंस्था इत्यादींमधील बदलांना दिशा देतात.

आर्थिक संरचनेत उत्पादन पद्धतीचा म्हणजेच उत्पादनशक्ती व उत्पादनसंबंध यांचा समावेश होतो असे मार्क्स म्हणतो. त्यांच्या मते, उत्पादन पद्धती हाच कोणत्याही समाजाचा पाया असतो. विशिष्ट कालखंडातील तंत्रज्ञानाच्या पातळीनुसार त्या समाजामधील व्यक्तींच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक संबंधांची आणि आयुष्याची जडणघडण होते. उत्पादन पद्धतीत बदल घडण्यातूनच ऐतिहासिक परिवर्तन घडून येते. यालाच मार्क्सने आर्थिक नियततावाद असे नाव दिले आहे.

नियततावाद आणि नियतिवाद या संज्ञांच्या अर्थामध्ये स्पष्ट स्वरूपाचा फरक आहे. एखाद्या अदृश्य व अतर्क्य अशा शक्तीच्या हातचे बाहुले बनणे म्हणजे जे होईल ते निमूटपणे स्वीकारणे असा नियतिवाद या संज्ञेचा अर्थ आहे. मार्क्स असे स्पष्ट करतो की, पाया आणि इमारत यांमधील संबंध ऐतिहासिक व अनियमित स्वरूपाचे असतात. पायातील बदलांमुळे इमारत बदलतेच. पण इमारतीमधील बदलांचाही परिणाम पायावर झाल्यावाचून राहत नाही. यालाच त्यांनी द्वंद्वात्मक नाते असे म्हटले जाते. मानवी इतिहासाची वाटचाल मानव, निसर्ग आणि समाज यांच्यातील सतत चालणाऱ्या क्रिया-प्रतिक्रियांमधून चालते. या प्रक्रियेत मानवाच्या संकल्प शक्तीचा वाटा मार्क्स यांनी कधीच नाकारला नाही. कारण मानव हाच त्याचा स्वतःचा भाग्यविधाता आहे यावर मार्क्सचा दृढ विश्वास होता. मार्क्सचे म्हणणे एवढेच आहे की, माणसाच्या संकल्प शक्तीवर अपरिहार्यतः भौतिक परिस्थितीच्या मर्यादा पडत असतात.

मार्क्सच्या पद्धतिशास्त्रातील वर उल्लेखित महत्त्वाची सूत्रे लक्षात घेऊन मार्क्सने मांडलेल्या वर्गसंघर्ष व अन्य मूलभूत तत्त्वांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांताबाबत मार्क्सचे विचार :

(Mark's Views on Class Conflict)

'वर्गसंघर्षाचा समाजशास्त्रज्ञ' म्हणून मार्क्स यांना जग ओळखत असले तरीही वर्ग ही संकल्पना सर्वप्रथम मार्क्स यांनी वापरलेली नाही. मार्क्सअगोदर अनेक विचारवंतांनी वर्ग या संकल्पनेचा ऊहापोह केला आहे. असे असले तरीही वर्ग या संकल्पनेचा आशय जनसामान्यांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य मार्क्स यांनीच केले, तसेच सामाजिक व राजकीय विचारांच्या विश्वात वर्ग या संज्ञेला महत्त्वाचे स्थान मिळवून देण्याचे कार्य देखील त्यांनीच केले. मार्क्सच्या सामाजिक-राजकीय विचारांमध्ये वर्ग आणि वर्गसंघर्षासंबंधीचे विचार महत्त्वपूर्ण मानले जातात. "आजपर्यंतचा मानवी समाजाचा इतिहास हा वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे" असे विधान मार्क्स आणि एंजल्स यांनी केले आहे. मार्क्स व एंजल्स यांच्या या महत्त्वपूर्ण विधानाचा अर्थ समजून घेण्यापूर्वी मार्क्स व एंजल्स यांना अभिप्रेत असणारा वर्ग या संकल्पनेचा आशय आपण स्पष्ट करू या.

वर्ग या संकल्पनेचा अर्थ व व्याख्या :

शिथिल अर्थाने 'वर्ग' या संज्ञेचा वापर 'समान मिळकत व जीवनशैली असलेल्यांचा इतरांहून वेगळा असा आर्थिक गट' या दृष्टीने केला जातो. या दृष्टीनेच ढोबळमानाने समाज हा श्रीमंत, मध्यम आणि गरीब अशा तीन वर्गांमध्ये विभाजित आहे असे म्हटले जाते. केवळ आर्थिक मिळकत नव्हे तर समान स्वरूपाची जीवनपद्धती या अर्थाने सामाजिक वर्ग ही संज्ञा समाजशास्त्रात किंबहुना सामाजिक विचारांमध्ये आज रूढ झालेली आहे. उदा. जातिव्यवस्था आणि वर्गव्यवस्था अशा सामाजिक स्तरीकरणाच्या दोन व्यवस्था वा पद्धती भारतीय समाजात आहेत असे समाजशास्त्रीय दृष्टीने म्हटले जाते.

मार्क्स आणि एंजल्स जेव्हा वर्ग ही संज्ञा वापरतात तेव्हा त्यांना वर्ग या संज्ञेचा वर उल्लेखित शिथिल अर्थ अभिप्रेत नसतो. भारतात लाखो शेतकरी कुटुंबे समान आर्थिक स्थितीत जीवन जगतात. त्यांचा जीवनक्रम समाजामधील अन्य गटांपेक्षा वेगळा आहे. त्यांचे हितसंबंधही वेगळे आहेत. भारतात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या जवळपास सर्वच प्रांतांमध्ये (राज्यांमध्ये) होत आहेत. हे लक्षात घेतले तर सामाजिक वर्ग या दृष्टीने शेतकरी कुटुंबे वर्ग या संज्ञेस पात्र ठरतात असे आपणास वाटते. परंतु मार्क्स व एंजल्स यांना अभिप्रेत असणाऱ्या वर्ग या संज्ञेच्या अर्थानुसार ही शेतकरी कुटुंबे वर्ग या संज्ञेत पात्र ठरत नाहीत. वर्ग या संज्ञेची व्याख्या आणि वर्ग या संज्ञेचा अर्थ मार्क्स व एंजल्स यांनी पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केला आहे-

मार्क्सच्या मते, "जोपर्यंत या कुटुंबामध्ये एकत्वाची किंवा सामुदायिकतेची भावना (कम्युनिटी फिलिंग) निर्माण होत नाही, जोपर्यंत त्यांच्यात राष्ट्रीय अनुबंध निर्माण होत नाही व जोपर्यंत त्यांचा वर्ग बनत नाही."

(i) समान जीवनपद्धती व आर्थिक स्थिती, (ii) एकत्वाची भावना म्हणजे वर्गचेतना अथवा वर्गजाणीव आणि (iii) स्वतःहून राजकीयदृष्ट्या संघटित होणे - या तीनही बाबी मार्क्स यांना वर्ग या संज्ञेच्या अर्थामध्ये अभिप्रेत आहेत. मार्क्स व एंजल्स यांच्या लेखनात वर्ग ही संज्ञा वापरली जाते ती 'इतिहास घडविणारे वर्ग' या अर्थाने. मार्क्स यांना अभिप्रेत असणाऱ्या वर्ग या संज्ञेचे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय असे तीन महत्त्वपूर्ण पैलू आहेत. राजकीय पैलू म्हणजे स्वतःला स्वतःहून राजकीयदृष्ट्या संघटित करणे होय. भारतातील शेतकऱ्यांना स्वतःला स्वतःहून राजकीयदृष्ट्या संघटित केलेले नाही. ते राजकीयदृष्ट्या संघटित नाहीत. शेतकऱ्यांचा कमी-अधिक प्रमाणात संघटित गट आहे व तो हितसंबंधी गट असेलही. परंतु हा हितसंबंधी गट आपल्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी शासकीय निर्णयांवर अथवा शासकीय धोरणांवर पुरेशा प्रमाणात दबाव टाकण्यात यशस्वी ठरलेला नाही. हितसंबंधी गट, दबाव गट यांच्याही पुढे जाऊन 'इतिहास घडविणारा समूह' हा अर्थ मार्क्स व एंजल्स यांना वर्ग या संज्ञेद्वारे अभिप्रेत आहे.

समाजात आर्थिक गट असंख्य असतात, पण त्यांच्या परस्परसंबंधातून इतिहास घडत नाही. एखाद्या विशिष्ट समाजातील माणसांच्या गरजा भागविण्यासाठी होणारे उत्पादन हा त्या समाजाचा गाभा असतो. उत्पादन करूनही स्वतः दास्यात राहणारे कामगार वा श्रमजीवी आणि

उत्पादन साधनांवर मालकी सांगणारे सरंजामदार-भांडवलदार या दोन वर्गात अपरिहार्यतः संघर्ष येतो. त्या संघर्षातून इतिहास घडतो. मार्क्सला अभिप्रेत असणारा अर्थ या दृष्टीने वर्ग या संज्ञेची व्याख्या राज्यशास्त्र कोषात पुढीलप्रमाणे आहे -

“आपल्या आर्थिक भूमिकेची जाणीव असलेला, आपल्या प्रतिद्वंद्वीच्या संदर्भात स्वतःला समजून घेणारा व एका विशिष्ट टप्प्यावर समाजाचा भौतिक विकास पुढे नेण्याची वा रोखून धरण्याची कृती करणारा समूह म्हणजे मार्क्सला अभिप्रेत असणारा वर्ग होय.”

मार्क्सला अभिप्रेत आहेत असे वर्ग कोणत्याही समाजात तयार स्वरूपात कधीच नसतात व कुठेही नसतात, तर समाजातील उत्पादन साधनांच्या विकासातून हळूहळू वर्गजाणीव जागृत होते व क्रांती करण्यास वा क्रांती रोखण्यास प्रवृत्त होते आणि त्यातून वर्ग निष्पन्न होतात. भांडवलशाही समाज व्यवस्थेत वर्गसंघर्ष यापूर्वी कधीही नव्हता, एवढा स्पष्ट व तीव्र झाला आहे असे मार्क्स म्हणतो.

वर्गसंघर्षाचा अर्थ व वर्गसंघर्षाचे स्वरूप :

मार्क्सने भांडवलशाही समाजव्यवस्थेच्या अनुषंगाने वर्गसंघर्षाच्या संकल्पनेचे विवेचन केले आहे. ते पुढीलप्रमाणे -

मार्क्सच्या मते, सुरुवातीपासून समाजात दोन वर्ग होते. या दोन्ही वर्गांचे हितसंबंध परस्परविरोधी असतात. प्रत्येक वर्ग आपल्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो. या दोन वर्गांपैकी एका वर्गाची उत्पादनाच्या साधनांवर मालकी असते. हाच वर्ग समाजाची संघटित शक्ती आपल्या हाती ठेवतो. म्हणजे समाजातील आर्थिक, सामाजिक व राजकीय सत्तेवर याच वर्गाचे पूर्ण नियंत्रण असते. दुसरा वर्ग मात्र अशा लोकांचा ज्यांच्याजवळ उत्पादनाच्या साधनांची मालकी नसते, त्यांच्याजवळ केवळ श्रमशक्ती असते. वस्तूच्या उत्पादन कार्यासाठी आवश्यक असणारी शारीरिक शक्ती म्हणजेच श्रमाशिवाय या वर्गाजवळ काहीही नसते. पहिल्या वर्गाला ‘आहे रे’ वर्ग (Have वाला वर्ग) आणि दुसऱ्या वर्गाला ‘नाही रे’ वर्ग (Have not वाला वर्ग) असे संबोधिले जाते. यांना अनुक्रमे शोषकवर्ग आणि शोषितवर्ग असेही संबोधिले जाते.

खाजगी संपत्ती निर्माण होऊ लागल्याबरोबर आर्थिक वर्ग निर्माण झाले आणि वर्गकलह सुरू झाला. आतापर्यंत प्रत्येक काळातील समाजव्यवस्था ही शोषक आणि शोषित अशाच दोन परस्परविरोधी वर्गांवर आधारित होती असे मार्क्स व एंजल्स यांनी आपल्या ‘कम्युनिस्ट घोषणापत्र’ या ग्रंथात नमूद केले आहे. मालक-गुलाम, सरंजामदार-भूदास, भांडवलदार-कामगार यांच्यामधील कलह असे वर्गसंघर्षाचे स्वरूप मार्क्सने स्पष्ट केले आहे.

भांडवलशाही व्यवस्थेत भांडवलदार परस्परांशी स्पर्धा करतात, पण तरीही त्या सर्वांना सामायिक (कॉमन) असलेला एक हितसंबंध असतोच, तो म्हणजे कामगारांचे शोषण करणे. कामगारांचे शोषण करणे हा भांडवलदार वर्गाचा वर्गीय हितसंबंध आहे, त्याचप्रमाणे शोषणातून मुक्त होणे हा कामगारांचा वर्गीय हितसंबंध आहे. कितीही वेतनवाढ वा सुखसोई कामगारांच्या पदरात पडल्या तरीही कामगारांची शोषणमुक्ती होऊ शकत नाही. फक्त भांडवलशाहीच्या विनाशातूनच ती घडून येते.

मार्क्सच्या मते, आधुनिक काळातील वर्गसंघर्ष पूर्वीपेक्षा खूपच सरळ व स्पष्ट झाला आहे. कारण हितसंबंधांचे अभूतपूर्व द्विधृवीकरण आज घडून आले आहे. आज भांडवलदार व कामगार (सर्वहारा) या दोन ठळक वर्गात समाजाची विभागणी झाली आहे. या दोन टोकांच्या मध्ये जे विविध गट पूर्वी होते हे आज सारेच सर्वहारांमध्ये म्हणजे कामगार वर्गामध्ये सामील होत आहेत. भांडवलशाही व्यवस्थेत छोटे भांडवलदार मोठ्या भांडवलदारांसमोर किंवा कंपन्यांनी निर्माण केलेल्या औद्योगिक साम्राज्यासमोर टिकू शकत नाही. अल्पकाळातच तेही कामगार वर्गात सामील होतात. भांडवलदार विरुद्ध सर्वहारा (कामगार) हा संघर्ष पायाभूत संघर्ष आहे असे मार्क्स म्हणतो.

वर्गसंघर्षाची कारणे :

मार्क्सने वर्गसंघर्षाची कारणे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केली आहेत.

(१) आर्थिक विषमता : आर्थिक विषमता हे वर्गसंघर्षाचे मूळ कारण आहे. मानवी समाजाच्या इतिहासाच्या प्रारंभापासून एक वर्ग साधनसंपन्न आणि दुसरा वर्ग साधनविहीन राहिला आहे. वर्गसंघर्ष हा इतिहासाचा स्थायीभाव आहे. साधनविहीन असणारा वर्ग आपले अस्तित्व टिकून रहावे यासाठी साधनसंपन्न वर्गाशी लढतो. असा वर्गकलह सुरूच असतो.

(२) श्रमिकांचे अस्तित्व श्रमाच्या मागणीवर अवलंबून असते : श्रमिकवर्ग आपल्या उपजीविकेसाठी साधनसंपन्न असलेल्या भांडवलदार वर्गावर अवलंबून असतो. श्रमिकांचे अस्तित्वच त्यांच्या श्रमाच्या विक्रीवर अवलंबून असते. श्रम विकत घेण्याची ताकद फक्त भांडवलदार वर्गाजवळ असते. भांडवलदार श्रमिकांचे श्रम अत्यल्प मोबदला देऊन विकत घेतो. कारण भांडवलदार वर्गाला याची पूर्ण जाणीव असते की श्रमशक्ती साठवून ठेवता येत नाही. त्यामुळे भांडवलदार ठरवेल तेवढी मजुरी किंवा श्रमाची किंमत घेणे कामगाराला भाग पडते. दुसऱ्या शब्दात, श्रम नाशवंत असतात व या परिस्थितीचा फायदा भांडवलदार घेतात.

(३) दोन्ही वर्ग परस्परपूरक असूनदेखील त्यांच्यामध्ये संघर्ष होतो : श्रमिकांशिवाय भांडवलदार वस्तूंचे उत्पादन करू शकत नाही आणि भांडवलदार वर्गाशिवाय श्रमिक जगू शकत नाही. हे दोन्ही वर्ग परस्परपूरक असूनदेखील त्यांच्यामध्ये संघर्ष होतो. कारण भांडवलदार व कामगार यांचे वर्गीय हितसंबंध अंतर्विरोधी आहेत. याशिवाय भांडवलशाही समाजातील भांडवलदारांचे राजकीय व सामाजिक क्षेत्रातील सत्तेवर नियंत्रण असते. त्यामुळे शोषण वा पिळवणूक सहन करण्याशिवाय अन्य कोणताही पर्याय कामगार वर्गाजवळ नसतो.

(४) जसा सरंजामशाहीचा अंत झाला तसाच भांडवलशाहीचाही अंत होईल : भांडवलशाही व्यवस्थेतील वर्गीय युद्धात अंतिम विजय कामगारांचा वा श्रमिकांचाच आहे याबाबत मार्क्स निश्चित आहे. कारण ज्या पद्धतीने सरंजामशाहीचा अंत झाला त्याच पद्धतीने भांडवलशाहीचा देखील अंत होणार आहे. भांडवलशाहीच्या विनाशाची बीजे भांडवलशाहीत दडलेली आहेत. यामुळे कामगारांचे वेतनमान वाढविले, त्यांना बोनस मंजूर केला तरीही भांडवलशाहीचा विनाश होणे टळणार नाही असे मार्क्स म्हणतो. कारण त्याचे वर्गीय हितसंबंधच अंतर्विरोधी आहेत.

(५) भांडवलशाहीचे स्थितिशील स्वरूप : भांडवलशाही व्यवस्थेत भांडवलदार वर्गाचे राजकीय व सामाजिक संस्थांमधील सत्तेवर नियंत्रण असते. भांडवलदार वर्गाच्या हितसंबंधांना विरोध करणाऱ्या सत्ताधारकांना सत्तेतून हुसकावून लावण्याची क्षमता भांडवलदार वर्गाच्या हाती असते. यामुळे राजकीय व सामाजिक क्षेत्रातील सत्ताधारक भांडवलदार वर्गाच्या हितसंबंधांना बाधा निर्माण होऊ शकेल अशा प्रकारच्या परिवर्तनाला विरोध करतात. सत्ताधारक हे पद टिकवून ठेवण्यासाठी त्यांना तसे करणे भाग असते. यामुळे भांडवलशाही व्यवस्थेत कोणतेही महत्त्वपूर्ण असे परिवर्तन घडून येऊ शकत नाही. भांडवलशाही व्यवस्थेचे स्थितिशील स्वरूपच अंतिमतः भांडवलशाहीच्या विनाशास कारणीभूत ठरते असे मार्क्स म्हणतो.

(६) व्यक्तिमाहात्म्य भांडवलशाही व्यवस्थेच्या विनाशास कारणीभूत ठरते : मार्क्सच्या मते, जोपर्यंत समूहात एकत्वाची किंवा सामुदायिकतेची भावना निर्माण होत नाही तोपर्यंत वर्गच निर्माण होत नाही. जोपर्यंत साधनविहीन अथवा साधनसंपन्न वर्ग स्वतःला स्वतःहून राजकीयदृष्ट्या संघटित करित नाही तोपर्यंत वर्ग निर्माण होत नाही. वर्गाच्या निर्मितीबरोबर व्यक्तिमाहात्म्य कमी होते. भांडवलशाही व्यवस्थेत जोपर्यंत भांडवलदार वर्गातील लोकांचे व्यक्तिमाहात्म्य कमी होत नाही तोपर्यंत वर्गसंघर्ष सुरू राहणे अपरिहार्य ठरते असे मार्क्स म्हणतो. भांडवलदारांचे व्यक्तिमाहात्म्य हा भांडवलशाही व्यवस्थेत असणारा दोष आहे. भांडवलशाहीच्या विनाशाचे ते बीज आहे.

वर्गसंघर्षाची परिणती :

भांडवलशाही व्यवस्थेतील कामगारांवर वर्गसंघर्षात निर्णायक भूमिका पार पाडण्याची जबाबदारी इतिहासानेच टाकली आहे अशी मार्क्सची खात्री होती. भांडवलशाहीविरुद्धचा लढा केवळ राजकीय व आर्थिक सत्ता प्राप्त करण्यासाठी नसून भांडवलशाहीच्या जोखडातून संपूर्ण समाजाची सुटका करणारा हा लढा आहे अशी मार्क्सची धारणा होती.

कामगारांना भांडवलदारांशी संघर्ष करण्यास प्रेरित करण्यासाठी मार्क्स व एंजल्स यांनी १८४८ मध्ये अत्यंत सोप्या व ओघवती भाषेत जाहीरनामा प्रसृत केला होता. जगभरच्या कामगारांची वर्गजागृत संघटना उभारून तिला वर्गशत्रूशी लढण्याची प्रेरणा देण्याच्या दृष्टीने जे कार्यक्रम हाती घ्यावयाचे, त्यांची रूपरेषा या जाहीरनाम्यात दिली होती. भांडवलदार विरुद्ध सर्वहारा (कामगार) या लढ्यात सर्वहारा वर्गाचा विजय होणे मार्क्स ह्यांना अपरिहार्य वाटते.

मार्क्सच्या वर्ग आणि वर्गसंघर्ष सिद्धांतावरील टीका :

(१) हा सिद्धांत समाजव्यवस्थेतील केवळ संघर्षाच्या तत्त्वालाच अधिक महत्त्व देतो. यामुळे हा सिद्धांत एकांगी आणि दोषपूर्ण आहे असे टीकाकारांना वाटते.

(२) मानव समाजाचा इतिहास हा केवळ वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे हे मार्क्सचे विधान अतिशयोक्तिपूर्ण वाटते.

(३) समाजात केवळ दोनच वर्ग असतात असे मार्क्स म्हणतो. परंतु भांडवलदार आणि कामगार या दोन्ही वर्गांपेक्षाही आकाराने अधिक मोठ्या असणाऱ्या मध्यमवर्गाकडे मार्क्स मात्र पूर्ण दुर्लक्ष करतो असे टीकाकारांना वाटते.

(४) भांडवलशाहीच्या विनाशाबाबतची मार्क्सची भविष्यवाणी ही खोटी ठरली आहे.

(५) मार्क्सने केलेली वर्गाची व्याख्या अस्पष्ट वा संदिग्ध स्वरूपाची आहे असे टीकाकारांना वाटते.

(६) आर्थिक विषमता कमी करण्याचा आणि साम्यवादी समाज निर्माण करण्याचा वर्गसंघर्ष हा एकमेव मार्ग आहे हे मार्क्सचे म्हणणे अतिशयोक्तिपूर्ण आहे असे टीकाकारांचे म्हणणे आहे.

मार्क्सच्या वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांतावर टीका करण्यात आलेली असली तरीही त्यामुळे त्याच्या सिद्धांताचे महत्त्व कमी होत नाही. मार्क्सच्या वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांतामुळे देशोदेशीच्या कामगार वर्गास संघटित होण्याची प्रेरणा मिळाली. दुसरीकडे भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील आणि समाजव्यवस्थेतील काही दोष दूर करण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्याचे कार्य अनुक्रमे लोकशाहीवादी विचारवंतांना आणि शासनकर्त्यांना हाती घ्यावे लागले, ही मार्क्सच्या वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांताची फार मोठी जमेची बाजू आहे.

मार्क्सचे राज्यासंबंधीचे विचार

(Marx's Thoughts on State)

राज्याबाबतच्या राजकीय विचारांमध्ये विविधता आढळते. उदा. राज्य हे ईश्वरनिर्मित आहे असा एक विचार व दृष्टिकोन आहे. राज्य हे मानवी कल्याण साधण्याचे एक सर्वोत्कृष्ट साधन आहे असाही एक दृष्टिकोन आहे. राज्यातच व्यक्तिस्वातंत्र्य प्राप्त होऊ शकते असाही एक दृष्टिकोन आहे. राज्य ही इष्टापत्ती आहे असेही मानले जाते. याउलट राज्य हे अनावश्यक आहे, त्यास पूर्णविराम दिला पाहिजे असे मत अराजकतावादी मांडतात. अर्थात या सर्व विचारांपेक्षा मार्क्सचे राज्याबाबतचे विचार भिन्न आहेत. किंबहुना राज्याबाबतच्या राजकीय विचारांमध्ये मार्क्सच्या राज्याबाबतच्या विचारांचे आगळेवेगळे स्थान आहे. त्याची ओळख पुढीलप्रमाणे करून घेता येईल.

राज्याचा विलय :

राज्य ही कृत्रिम संघटना आहे तसेच ती वर्गीय संघटना आहे. म्हणजे एकाच वर्गाच्या हितांचे रक्षण करणारी संघटना आहे. समाजाचे एका वर्गापेक्षा अधिक वर्गांमध्ये होणारे विभाजन हीच राज्यसंस्थेच्या अस्तित्वाचा मुख्य भाग आहे. राज्य हे नेहमीच श्रीमंत आणि शोषण करणाऱ्यांच्या हातातील बाहुले राहिलेले आहे. जमीनदारी व्यवस्था म्हणजे जेव्हा सरंजामशाही होती तेव्हा राज्य हे सरंजामदार व जमीनदारांच्या हातातील बाहुले होते. भांडवलशाही व्यवस्थेत राज्यावर भांडवलदारांचे नियंत्रण प्रस्थापित झाले आहे.

भांडवलशाहीच्या रक्षणासाठी लोकमान्यतेचा बुरखा असणारी लोकतंत्रव्यवस्था (लोकशाही शासनव्यवस्था) अस्तित्वात येते. या व्यवस्थेत संपत्तीच्या अधिकाराला महत्त्व दिले जाते. कारण प्रत्यक्षात सत्ता संपत्तीधारकांच्याच हातात असते. परंतु ही व्यवस्था कायम स्वरूपाची टिकणारी नाही. भांडवलदारांकडून शोषित झालेला व होत असलेला कामगार वर्ग

संघटित होईल. तो क्रांती घडवून आणेल. कामगार वर्गाचे राज्यावर प्रभुत्व प्रस्थापित होईल. हा वर्ग सर्व संपत्ती राज्याच्या मालकीची करेल. यामुळे समाजात केवळ एकच वर्ग शिल्लक राहिल व तो म्हणजे कामगार वर्ग होय. मग त्या वर्गविरहित समाजात वर्गीय स्वरूप असणाऱ्या राज्य या संघटनेची काहीही गरज राहणार नाही. राज्य विरून जाईल (विरून जाईल म्हणजे आपोआप नष्ट होईल) असे मार्क्स म्हणतो. अशाप्रकारे राज्य या कृत्रिम संघटनेचा उदय होण्यापूर्वी साम्यवादी समाज होता. त्याला मार्क्स प्राथमिक साम्यवादी समाज असे म्हणतो. भांडवलशाही अर्थ व राज्यव्यवस्थेविरुद्ध कामगार क्रांती घडवून आणतील. त्यानंतर पुन्हा एकदा वर्गविरहित व राज्यविरहित साम्यवादी समाज निर्माण होईल असे भाकित मार्क्स करतो. मग त्या साम्यवादी समाजात राज्याची काहीही गरज (आवश्यकता) राहणार नाही असे मार्क्सचे म्हणणे आहे.

राज्य ही स्वाभाविक संस्था आहे, उपयुक्त व कल्याणकारी संस्था आहे असे मार्क्सला वाटत नाही. त्याच्या मते, राज्य ही कृत्रिम संघटना आहे, वर्गीय संघटना आहे. वर्गविरहित समाजव्यवस्थेत राज्य या संस्थेची वा संघटनेची काहीही गरजच नाही. एकीकडे मार्क्सचे राज्यासंबंधीचे विचार हे राज्यासंबंधीच्या अराजकतावादी विचारांशी जवळीक साधणारे आहेत. परंतु मार्क्स हा अराजकतावादी नव्हता. राज्यसंस्था नसतानाही समाजव्यवस्थेत सुव्यवस्था होती (भूतकाळ) आणि असू शकते (भविष्यकाळ) असे मार्क्स म्हणतो. हे असे कां घडेल आणि कसे घडेल हे स्पष्ट करण्यासाठीच त्याने साम्यवादाची संकल्पना मांडली आहे. मार्क्सच्या राज्यविषयक विचारांची ओळख करून घेण्यासाठी त्याचे साम्यवादाबाबतचे विचार लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. त्यांची ओळख पुढीलप्रमाणे करून घेता येईल.

कार्ल मार्क्सची साम्यवादाची संकल्पना :

(Karl Marx's Concept of Communism) :

इसवी सन पूर्व काळापासून 'साम्यवाद' ही संकल्पना प्रचलित आहे. स्त्रिया आणि संपत्तीबाबत प्लेटोने मांडलेला साम्यवादाचा सिद्धांत प्रसिद्ध आहे. या सिद्धांताबाबत प्लेटो स्वतःच ठाम राहिला नाही. त्याने त्याच्याच उत्तर आयुष्यात स्त्रिया आणि संपत्ती याबाबतचा साम्यवाद प्रत्यक्षात साकार करणे शक्य नसल्याचे मान्य केले. म्हणजे प्लेटोने मांडलेली साम्यवादाची संकल्पना केवळ पुस्तकातच राहिली. असे असले तरीही तत्कालीन काही ग्रीक नगरराज्यांमध्ये साम्यवादी समाजव्यवस्था प्रचलित होती असे प्लेटो आपल्या ग्रंथात नमूद करतो. प्लेटो आणि कार्ल मार्क्स या दोहोंमधील प्रदीर्घ कालखंडातही साम्यवादी व्यवस्थेचे समर्थन करणारे विचार काही विचारवंतांनी मांडले. एकंदरीत, साम्यवादाच्या संकल्पनेचा पूर्वइतिहास प्रदीर्घ असला तरीही कार्ल मार्क्सच्या विचारानंतरच साम्यवाद या संकल्पनेला महत्त्व प्राप्त झाले. किंबहुना साम्यवाद ही संकल्पना सर्वसामान्यांपर्यंत आणि तेही संपूर्ण विश्वात पोहचविण्याचे कार्य कार्ल मार्क्सने मांडलेल्या विचारांनीच केले. म्हणून आपणास आधुनिक काळातील साम्यवादाच्या संकल्पनेचा विचार मार्क्सने मांडलेल्या सिद्धांतांच्या वा विचारांच्या संदर्भातच करावा लागतो.

साम्यवाद या संकल्पनेचा अर्थ :

कार्ल मार्क्स आणि फ्रेडरिक एंजल्स यांनी संयुक्तपणे लिहिलेले 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' (साम्यवादाचा जाहीरनामा) हे पुस्तक १८४८ मध्ये प्रसिद्ध झाले. या पुस्तकामुळे संपूर्ण युरोपातच नव्हे तर जगात खळबळ माजली होती. यानंतर साम्यवादाची संकल्पना आणि मार्क्सवादी विचार वा सिद्धांत यांच्यात एक अतूट असे नाते निर्माण झाले.

कार्ल मार्क्स आणि एंजल्सच्या कम्युनिस्ट जाहीरनाम्यानुसार, भांडवलशाही व्यवस्थेत कामगारांचे शोषण होते. नफा अधिक प्रमाणात मिळावा यासाठी कमी मजुरी दिली जाते. माणूसबळाऐवजी यंत्रांचा वापर करून कामगारांची कपात करण्यासारखे अनिष्ट प्रकार घडतात. भांडवलशाहीची सर्वाधिक झळ लागलेला कामगारवर्गच सामाजिक क्रांती घडवून आणेल. क्रांतीनंतर समाजाची राजकीय आणि आर्थिक सत्ता कामगारांच्या हाती येईल. भांडवलशाहीची अखेर होऊन साम्यवादी समाजाकडे वेगाने वाटचाल करण्याचा हा संक्रमणकाळ असेल. या क्रांतिकारक परिवर्तनाच्या काळात भांडवलशाहीची सर्व पाळेमुळे खोदून टाकण्यात येतील. प्रतिक्रांतिकारक शक्तींना वर तोंड काढण्याची संधी न देता त्यांचा बीमोड केला जाईल. तसे न झाल्यास क्रांती अल्पजीवी ठरण्याचा धोका असतो. म्हणून सामाजिक क्रांतीनंतर सत्तेवर आलेल्या सर्वहारांची (कामगारांची) सत्ता अमर्याद असणे, म्हणजेच हुकुमशाही प्रस्थापित होणे आवश्यक ठरते असे मार्क्स व एंजल्स म्हणतात.

कार्ल मार्क्सला सर्वहारांची म्हणजे कामगारवर्गाची सर्वाधिकारशाही काही काळासाठी अस्तित्वात राहणे अभिप्रेत होते. नव्या शोषणविरहित व वर्गविहीन समाजाची स्थापना करणे हेच त्यांचे साध्य होते. अशा समाजालाच ते साम्यवादी समाज असे संबोधतात. कामगारांनी केलेल्या सामाजिक क्रांतीनंतर एकदम साम्यवादी समाजव्यवस्था अस्तित्वात येणार नाही हे मार्क्स व एंजल्स स्पष्ट करतात. भांडवलशाहीचा पुरस्कार करणारे काही उरले-सुरलेले लोक समाजवादी व्यवस्थेला विरोध करतील. त्यामुळे भांडवलशाहीचे कोणतेच अस्तित्व शिल्लक राहणार नाही या दृष्टीने आवश्यक ती तयारी करावी लागेल. नवीन पद्धतीने संपूर्ण समाजाचे पुनर्निर्माण करणे आवश्यक आहे असे म्हणतात.

सामाजिक क्रांतीनंतर संक्रमणकाळ सुरू होतो असे मार्क्स व एंजल्स स्पष्ट करतात. या संक्रमणकाळात जमिनीवरील मालकी हक्काची व्यवस्था नष्ट करणे, दळणवळणाच्या साधनांचे राष्ट्रीयीकरण करणे, व्यापार आणि वाणिज्य इत्यादींचे नियमन, संपत्तीवरील उत्तराधिकाराचे उन्मूलन, प्रत्येक प्रकारचा विशेषाधिकार व एकाधिकार नष्ट करणे ही सर्व कार्ये केली जातील. संक्रमणकाळात समाजवादी व्यवस्थेच्या पुनर्निर्माणाची योजना पुढील गोष्टींवर आधारित असेल असे मार्क्स व एंजल्स यांनी आपल्या साम्यवादाच्या जाहीरनाम्यात नमूद केले आहे.

सामाजिक क्रांतीनंतरच्या संक्रमणकाळात समाजवादी व्यवस्थेच्या पुनर्निर्माणाची योजना :

(१) मुलाला अथवा अन्य वारसदारांना वारसा हक्काने पैतृक संपत्ती (वडिलोपार्जित) देण्याची परंपरा नष्ट करणे. म्हणजे वारसदार म्हणून कुणालाही संपत्ती प्राप्त होणार नाही अशी व्यवस्था करणे (कायदेशीर तरतूद करणे).

(२) देशातील संपूर्ण जमीन (शेतजमीन आणि निवासस्थाने बांधण्यासाठी वापरण्याची जमीन अशा दोन्ही प्रकारच्या जमिनी), कारखाने, दळणवळण व संदेशवहनाची साधने तसेच उत्पादनाची साधने या सर्वांवर राज्याची म्हणजे संपूर्ण समाजाची मालकी प्रस्थापित करणे. कृषी उत्पादन आणि औद्योगिक उत्पादन या दोहोंवरही सामूहिक मालकी. राज्याची मालकी प्रस्थापित झाल्यामुळे भांडवलदार किंवा जमीनदार आणि कामगार असे दोन भिन्न वर्ग राहणार नाहीत. संपूर्ण समाजात कामगार हा एकच वर्ग असेल.

(३) राज्याद्वारे उत्पादन हे संपूर्ण समाजाच्या उपभोगाकरिता करण्यात येईल. लाभासाठी उत्पादन होणार नाही. त्यामुळे उत्पादनात वाढ होईल. साम्यवादी व्यवस्थेत कामगार हाच मालक असल्याने उत्पादनात वाढ होईल असे मार्क्स व एंजल्स म्हणतात.

(४) देशामधील सर्व उत्पादन स्रोतांचा पूर्णपणे उपयोग केला जाईल. विज्ञान, कला, तत्त्वज्ञान इत्यादी सर्व क्षेत्रात अधिकाधिक प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला जाईल. सर्वांगीण प्रगती हेच साम्यवादी समाजव्यवस्थेचे एकमात्र उद्दिष्ट असेल.

(५) आपआपल्या जीवनावश्यक गरजांची पूर्ती करण्यासाठी प्रत्येकाला कोणते ना कोणते काम करणे आवश्यक असते. जो काम करणार नाही, त्याला जेवायला मिळणार नाही. म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे श्रम वा कष्ट न करणाऱ्याला गाव, समाज, राज्य असे कोणीही पोसणार नाही. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या योग्यतेनुसार आणि सामर्थ्यानुसार काम करावेच लागेल. त्याचे त्यांना योग्य असे वेतन मिळेल. विभिन्न प्रकारची कार्ये करणाऱ्या लोकांच्या वेतनात विशेष फरक राहणार नाही.

(६) व्यक्तिगत संपत्तीमध्ये वृद्धी होईल. व्यक्तिगत संपत्ती आणि उत्पादनाच्या साधनांवर व्यक्तिगत मालकी हक्क या दोन गोष्टी भिन्न आहेत. उत्पादनाच्या साधनांवर व्यक्तिगत अधिकार म्हणजे कारखाने, जमीन यावर एका अथवा काही व्यक्तींची मालकी होय. व्यक्तिगत संपत्तीमध्ये घर, सायकल, रेडिओ, मोटार इत्यादी उपभोगाच्या वस्तूंचा समावेश होतो. उत्पादनांतील वृद्धीमुळे वस्तूंच्या किमती कमी होतील. सर्व नागरिक वस्तूंचा उपभोग घेऊ शकतील. परंतु कोणतीच व्यक्ती संपत्तीचा उपयोग दुसऱ्याचे शोषण करण्यासाठी करू शकणार नाही.

ऑक्टोबर १९१७ ची क्रांती सोव्हिएत रशियातील साम्यवादी व्यवस्था :

मार्क्स व एंजल्स यांनी साम्यवादी समाजाच्या निर्मितीसंबंधीचे विचार मांडले. शास्त्रीय समाजवादाचा सिद्धांत मांडून भांडवलशाही अर्थव्यवस्था ही एक अवस्था आहे. सरंजामशाहीचा विनाश तिच्यामध्ये दडलेल्या विनाशाच्या बीजांमुळे झाला, तसेच भांडवलशाहीच्या विकासात तिच्या विनाशाची बीजे दडलेली आहेत. यामुळे भांडवलशाही व्यवस्थेचा विनाश घडून येईल. कामगार सामाजिक क्रांती घडवून आणतील असा ठाम विश्वास मार्क्सने शास्त्रीय समाजवादाचा सिद्धांत मांडून व्यक्त केला. मार्क्स केवळ विचारवंत नव्हता तर कृतिशील क्रांतिकारकही होता. डाव्या विचारसरणीचे कट्टर समर्थन आणि त्यासाठी चळवळी घडवून आणण्याचे प्रयत्न यामुळे आपल्या मूळ देशामधून आणि नंतर काही युरोपियन देशांमधून हद्दपारीचे जीवन जगणे त्याच्या वाट्यास आले. शेवटी हद्दपारीच्या शिक्षेमुळे मूळ देशातून निर्वासित होऊन लंडन शहरात

राजकीय आश्रित म्हणून जीवनाच्या अखेरपर्यंत मार्क्सला रहावे लागले, तरीही साम्यवादी समाजाची निर्मिती करण्यासाठीचे आपले प्रयत्न मार्क्सने सोडून दिले नाहीत.

साम्यवादी समाजाच्या निर्मितीसाठी प्रयत्न करण्याच्या हेतूने 'कम्युनिस्ट लिग' ही आंतरराष्ट्रीय स्तरावरची संघटनाही मार्क्स व एंजल्स यांनी स्थापन केली. लंडन मुक्कामी असताना कम्युनिस्ट लिग संघटनेचे कार्यालय मार्क्ससोबतच लंडन शहरात आले होते. असे प्रयत्न करूनही साम्यवादी समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचे स्वप्न मार्क्सला त्याच्या जीवनकाळात पूर्ण करता आले नाही.

साम्यवादी समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचे कार्ल मार्क्सचे स्वप्न पूर्ण केले ते मार्क्सला गुरुस्थानी मानणाऱ्या लेनिनने. रशियातील झारशाहीची राजवट उलथून टाकण्यासाठी जहाल क्रांतिकारक मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे असे मार्क्सच्या विचारांचा अनुयायी असणाऱ्या लेनिनचे मत होते. या मार्गावर विश्वास असणाऱ्या लेनिनच्या अनुयायांना 'बोल्शेव्हिक' असे संबोधण्यात येऊ लागले. २५ ऑक्टोबर १९१७ रोजी लेनिनने ट्रॉट्स्कीच्या मदतीने झारच्या राजवटीतील केरेन्स्की सरकार उलथून टाकण्यात यश मिळविले. मॉस्कोमधील क्रेमलिन राजवाड्यातून संपूर्ण रशियात बोल्शेव्हिक सत्ता प्रस्थापित झाल्याचे घोषित करण्यात आले. पुढे बोल्शेव्हिक पक्षाचे नामांतर कम्युनिस्ट पक्ष असे झाले.

क्रांतीनंतर लेनिनच्या राजवटीने रेल्वे, रहदारीचे पूल, तारयंत्रे, नभोवाणी इत्यादी दळणवळणाच्या आणि संसूचन माध्यमांवर नियंत्रण प्रस्थापित केले. यानंतर रशियातील सर्व उद्योगधंदे, व्यापार आणि शेती, बँका इत्यादी उत्पादन आणि आर्थिक साधनांवरील खाजगी मालकी हक्क नष्ट करून राज्याची मालकी म्हणजे सामूहिक मालकी प्रस्थापित करण्यात आली. यामुळे मालक, भांडवलदार, घरमालक, व्यापारी, उद्योगपती या नावाने संबोधला जाणारा वर्ग नष्ट झाला. संपूर्ण रशियन समाजात केवळ एकच वर्ग शिल्लक राहिला, तो म्हणजे कामगार वर्ग. वर्गविहीन व्यवस्था म्हणजेच साम्यवादी समाजव्यवस्था रशियात निर्माण झाली. प्रत्येकाला त्याच्या योग्यतेनुसार काम, वेतन आणि राहण्यासाठी घर मिळाले. शिक्षण व आरोग्य सेवांवरही रशियन राज्याचे (शासनाचे) नियंत्रण प्रस्थापित झाले. साम्यवादी पक्ष सोडून अन्य सर्व राजकीय पक्षांवर कायद्यांद्वारे बंदी घालण्यात आली. रशियन समाजात केवळ कामगार वर्ग असल्यामुळे त्यांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी केवळ एकच राजकीय पक्ष म्हणजे साम्यवादी पक्ष पुरेसा आहे या आधारावर सोव्हिएट रशियाने एकपक्षीय पद्धतीचे समर्थन केले. वृत्तपत्रे, नभोवाणी, साहित्य या सर्वांवर रशियन सरकारचे नियंत्रण होते. रशियात सरकारची पूर्वअनुमती घेतल्याशिवाय बातम्या, लेख, पुस्तक, चित्रपट प्रकाशित होत नव्हते, असे १९१७ मधील क्रांतीनंतर रशियात अस्तित्वात आलेल्या जगामधील पहिल्या साम्यवादी समाजव्यवस्थेचे स्वरूप होते.

साम्यवादी समाजाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Communist Society):

मार्क्सच्या ग्रंथांमधील साम्यवादी समाजव्यवस्थेचे वर्णन आणि १९१७ मधील रशियातील क्रांतीनंतर अस्तित्वात आलेली साम्यवादी समाजव्यवस्था या दोहोंच्या आधारे साम्यवादी समाजाची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :

(१) संपत्तीचे राष्ट्रीयकरण : साम्यवादी समाजव्यवस्थेत उत्पादनाच्या सर्व साधनांचे राष्ट्रीयकरण केले जाते. म्हणजे शेती, उद्योगधंदे, व्यापार, दळणवळणाची साधने या सर्वांवरील व्यक्तीची वा कुटुंबाची मालकी नष्ट केली जाते आणि त्यावर संपूर्ण समाजाची मालकी प्रस्थापित केली जाते. साम्यवादी समाजात कोणत्याही व्यक्तीला स्थावर स्वरूपाची मालमत्ता बाळगण्याचा आणि त्या मालमत्तेपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर काहीही कामधंदा न करता ऐशआरामाने जीवन जगण्याचा अधिकार नाकारता येतो.

(२) वर्गविहीन समाज : साम्यवादी समाजात उत्पादनाच्या साधनांवर सामूहिक मालकी प्रस्थापित केली जाते. यामुळे मालक, उद्योगपती, सावकार या नावाने संबोधला जाणारा वर्ग म्हणजेच मार्क्सच्या विचारानुसार 'आहे रे वर्ग' ('Have' वाला वर्ग) साम्यवादी समाजात नसतो. म्हणून साम्यवादी समाज म्हणजे वर्गविहीन समाज होय असे म्हटले जाते.

(३) शोषणविरहित समाज : साम्यवादी समाजव्यवस्थेत कोणताही कामधंदा न करता ऐशआरामाने जीवन जगण्याचा अधिकार कोणालाही नसतो. मालकवर्ग नसणारा म्हणजेच वर्गविरहित साम्यवादी समाज हा शोषणमुक्त समाज मानला जातो. साम्यवादी समाजात प्रत्येकाला त्याच्या योग्यतेनुसार (पात्रतेनुसार) कामधंदा दिला जातो व वेतन दिले जाते. अधिकतम वेतन आणि कमीत कमी वेतन या वेतनाबाबत असणाऱ्या दोन टोकांमधील अंतर शक्य तितके कमीत कमी असावे असे मार्क्सचे म्हणणे आहे. अर्थात अशी आदर्श स्थिती रशियातील साम्यवादी व्यवस्थेतही निर्माण करणे शक्य झाले नाही. तसेच आजही स्वतःला साम्यवादी समाजव्यवस्था असणारा समाज असे मानणाऱ्या चीनमध्येही 'अब्जाधीश' व्यक्तींची संख्या दरवर्षी वाढत असल्याच्या बातम्या वृत्तपत्रांमध्ये झळकत आहेत.

(४) संपत्तीचे समान वितरण : भांडवलशाही समाजापेक्षा साम्यवादी समाजात (भांडवलशाही अर्थव्यवस्था असणाऱ्या समाजापेक्षा साम्यवादी अर्थव्यवस्था असणाऱ्या समाजात) आर्थिक समता अधिक प्रमाणात असते. साम्यवादी समाजात प्रत्येकाला त्याच्या योग्यतेनुसार काम दिले जाते व वेतनही दिले जाते. म्हणजे अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य या जीवनावश्यक सर्व गरजांची पूर्तता करण्याची हमी साम्यवादी समाजात दिली जाते. म्हणून आर्थिक समता अथवा संपत्तीचे समान वितरण हे साम्यवादी समाजव्यवस्थेचे एक वैशिष्ट्य मानले जाते.

(५) धर्माला विशेष महत्त्व नसणे : कार्ल मार्क्स स्वतः अनिश्चरवादी होता. धर्म ही अफूची गोळी म्हणजे गुंगी आणणारी गोळी आहे, तर्कसंगत बाब नाही. म्हणून कोणत्याही समीक्षेची सुरुवात धर्मचिकित्सेपासूनच होते अशी मार्क्सची धारणा आहे. मार्क्सवादी विचारसरणीत धर्माला महत्त्व दिले जात नाही. १९१७ मधील क्रांतीनंतर रशियात काही वर्षे चर्च असणाऱ्या इमारतींना कुलूप लावून बंद करण्यात आले होते. हिटलरच्या नेतृत्वाखालील जर्मन सैन्याने मॉस्कोच्या राजधानीपर्यंत धडक दिल्याने रशियाचे म्हणजे देशाचे संरक्षण व्हावे या उद्देशासाठी येशूपर्यंत प्रार्थना पोहचवी यासाठी चर्चच्या इमारतींची कुलुपे उघडण्यात आली होती.

(६) शिक्षण, तत्त्वज्ञान, इतिहास, विज्ञान, कला इत्यादींचे उद्दिष्ट : कार्ल मार्क्स हा कल्पनावादी नव्हे तर वास्तववादी विचारवंत होता. यामुळे शिक्षण, विज्ञान, कला, साहित्य इत्यादींचा आधार वास्तविक असावा आणि त्यांचे उद्दिष्ट व्यावहारिक असावे असे मार्क्सचे म्हणणे होते.

(७) सहकारी तत्त्वांचा विकास : साम्यवादी समाजव्यवस्थेत शेती, उद्योग, व्यापारी इत्यादी सर्व क्षेत्रात एकमेकांच्या सहकार्याला विशेष महत्त्व दिले जाते. सर्व क्षेत्रांमधील विकासाचा मुख्य आधार सहकाराचे तत्त्व हाच असतो. अन्य कोणत्याही समाजव्यवस्थेपेक्षा साम्यवादी समाजव्यवस्थेत सहकारी तत्त्वांचा अधिक शीघ्र गतीने विकास होण्यास वाव असतो.

(८) व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास : साम्यवादी व्यवस्थेत प्रत्येकाच्या जीवनावश्यक गरजा म्हणजेच प्राथमिक गरजा पूर्ण होण्याची हमी असते. अन्न, वस्त्र, शिक्षण, आरोग्य, यासारख्या जीवनावश्यक गरजांच्या पूर्तीसाठी व्यक्तीला संघर्ष करावा लागत नाही. म्हणून साम्यवादी समाजव्यवस्थेत प्रत्येकाला आपआपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करण्याची संधी अधिक मिळते.

मार्क्सचा समाजवादाचा विचार आणि साम्यवादी समाजव्यवस्था :

साम्यवादी समाजव्यवस्था कशी अस्तित्वात येईल ? केव्हा अस्तित्वात येईल ? मानवी समाजाच्या इतिहासात साम्यवादी व्यवस्था केव्हा अस्तित्वात होती ? या सर्व प्रश्नांबाबत राजकीय विचारवंतांमध्ये मतभिन्नता आहे. परंतु या सर्व प्रश्नांबाबत मार्क्सची मते मात्र ठाम होती. भांडवलशाही समाजव्यवस्था ही सदासर्वकाळ टिकून राहणारी कायमची स्थिती नाही. ती समाज विकासातील एक अवस्था आहे, ती नष्ट होणार; आणि साम्यवादी समाजव्यवस्था निर्माण होणे हे अपरिहार्य आहे हे मार्क्सने तर्कसंगत पद्धतीने मांडले. साम्यवादी समाजव्यवस्थेच्या संदर्भात तर्कसंगत पद्धतीने मार्क्सने मांडलेले विचार 'शास्त्रीय समाजवाद' या नावाने ओळखले जातात.

समाजवाद ही एक राजकीय विचारसरणी आहे. समाजहिताला व्यक्तिहिताच्या तुलनेत प्राधान्य, आर्थिक समानता निर्माण करणे हे ध्येय, वर्ग आणि वर्गसंघर्षाची संकल्पना यासारखी समाजवादी विचारसरणीची अनेक वैशिष्ट्ये आहेत. समाजवादी विचारसरणी मांडणारा मार्क्स पहिला विचारवंत नाही. कार्ल मार्क्सच्या अगोदर अनेक विचारवंतांनी समाजवादी विचार आणि समाजवादी विचारांचा आशय असणाऱ्या संकल्पना मांडल्या. उदा. इसवी सन पूर्व काळातील प्लेटोने स्त्रिया आणि संपत्तीबाबत मांडलेला साम्यवादाचा सिद्धांत प्रसिद्ध आहे. आपल्या अगोदरच्या विचारवंतांनी मांडलेल्या विचारांपेक्षा आपल्या विचारांचे वेगळेपण दर्शविण्यासाठी 'शास्त्रीय समाजवाद' ही संज्ञा स्वतः मार्क्सने वापरली आहे.

साम्यवादी समाजव्यवस्था ही राज्यविरहित असेल :

वर्गविहीन साम्यवादी समाजव्यवस्था ही राज्यविरहित असेल असे मार्क्स आपल्या शास्त्रीय साम्यवादात स्पष्ट करतो. राज्य ही कृत्रिम संघटना आहे. समाजाचे एकापेक्षा अधिक वर्गांमध्ये होणारे विभाजन हाच राज्यसंस्थेच्या अस्तित्वाचा मुख्य आधार आहे. एका वर्गाच्या दुसऱ्या

वर्गावरील प्रभुत्वास आणि सत्ताधारी वर्गाद्वारे इतर वर्गांच्या होणाऱ्या शोषणास राजकीय व वैधानिकदृष्ट्या न्याय्य ठरविणे हेच राज्याचे एकमेव कार्य आहे असे मार्क्स म्हणतो. त्याच्या मते, आर्थिक संरचना हा पाया असून राज्यसंस्था, कायदा, धर्म इत्यादी गोष्टी म्हणजे त्या पायावरची इमारत आहे. इमारतीचे स्वरूप व आकार हा पायावर अवलंबून असतो. पाया बदलला तर इमारत बदलते. उत्पादनशक्ती आणि उत्पादनसंबंध यांचा समावेश आर्थिक संरचनेत होतो. साम्यवादी समाजव्यवस्थेत उत्पादनशक्ती आणि उत्पादनसंबंध या दोहोत बदल होणार आहे. म्हणजेच आर्थिक संरचना बदलेल. पाया बदलल्यामुळे त्यावरच्या इमारतीतही बदल होतील असे स्पष्ट करून साम्यवादी समाजव्यवस्थेत शोषण नसल्यामुळे राज्यसंस्थेची गरजच राहणार नाही, ती विरून जाईल असे मार्क्स म्हणतो.

मार्क्सच्या साम्यवादाच्या संकल्पनेचे आणि राज्यविषयक विचारांचे टीकात्मक परीक्षण :

साम्यवादी समाजव्यवस्था आणि राज्यविरहित समाज हे मार्क्सचे स्वप्न होते. त्याच्या दृष्टीने ती एक आदर्श समाजव्यवस्था आहे. परंतु मार्क्सने केलेली अनेक भाकिते खोटी ठरली. भांडवलदार व कामगार या दोन वर्गांशिवाय असणारा तिसरा मध्यम वर्ग हा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत नष्ट तर झाला नाही, उलट मध्यम वर्गाचा आकार वाढला. मार्क्स म्हणतो तशी साम्यवादी समाजव्यवस्था क्रांतीनंतर सोव्हिएट रशियात निर्माण झाली नाही तसेच चीनमध्येही झाली नाही. यामुळे राज्यसंस्था ही उपयुक्त आहे, कल्याणकारी आहे. एक मजबूत राजकीय संघटन म्हणून राज्यसंस्थेशिवाय अन्य दुसरा कोणताही पर्याय नाही असे निश्चितपणे म्हणता येते.

अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत

(Theory of Surplus Value)

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत कामगारांचे शोषण कसे होते हे दाखविणारा सिद्धांत म्हणजे अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत होय. मार्क्सवादात (विचारसरणीत) अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धांताला सर्वात जास्त महत्त्व आहे. कारण या सिद्धांतामुळे कामगारांमध्ये जाणीवजागृती निर्माण झाली. मार्क्स हा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा कट्टर विरोधक होता. भांडवलशाहीचा कितीही विकास होत असला तरीही या भांडवलशाहीच्या विकासातच भांडवलशाहीच्या विनाशाची बीजे आहेत, या विचारांवर मार्क्स अगदी ठाम होता. ही बीजे तर्कसंगत पद्धतीने दाखविता यावीत यासाठीच त्याने अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत मांडला. थोडक्यात, अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत समजून घेण्यासाठी सर्वप्रथम आपणास भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या विकास आणि विनाशाबाबत मार्क्सने मांडलेल्या विचारांचा आढावा घ्यावा लागतो, तो पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप :

भांडवलशाही हा अर्थव्यवस्थेचा एक प्रकार आहे, तसेच समाजव्यवस्थेच्या संदर्भातही भांडवलशाही समाजव्यवस्था असा शब्दप्रयोग केला जातो. भांडवलशाही व्यवस्थेत जे उत्पादन होते, त्याचा संबंध मानवी गरजांशी नसतो तर बाजारपेठेशी असतो. म्हणून भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेला बाजारपेठीय अर्थव्यवस्था असेही म्हणतात. नफा आणि जास्तीत जास्त नफा

ज्यामध्ये मिळेल त्याच वस्तूंचे उत्पादन भांडवलदार करतात. या व्यवस्थेत कामगारांचे शोषण होते. एकतर नफा अधिक मिळावा यासाठी कमी मजुरी दिली जाते किंवा मनुष्यबळाऐवजी स्वयंचलित यंत्रांचा वापर करून मजुरांची संख्या कमी केली जाते. मजुरांच्या वेतनापोटी होणारा खर्च वाचवून नफ्याचे प्रमाण वाढविले जाते. वेतन कमी देण्याप्रमाणेच कामगार कपात करणे, तोटा कमी करण्यासाठी किंवा थांबविण्यासाठी कारखाना काही दिवसांसाठी बंद करणे, म्हणजे टाळेबंदी करणे हे सर्व अनिष्ट प्रकार भांडवलशाही व्यवस्थेत घडतात. या सर्व कारणांमुळे मार्क्स भांडवलशाहीवर टीका करतात.

भांडवलशाहीवर टीका करताना मार्क्स यांना याचेही भान होते की, भांडवलशाही हे मानवी समाजाच्या प्रगतीचे एक पर्व आहे. शास्त्रीय म्हणजे तंत्रविज्ञानात्मक प्रगतीचा मार्ग मोकळा करून आणि उत्पादन कार्याचे बुद्धिसंगत संघटन करून भांडवलशाहीने मानवी जीवनात सुखसमृद्धी आणली हे मार्क्सने मान्य केले. पण त्यांचा आक्षेप एवढाच आहे की, ही व्यवस्था अंतिमतः क्रूर आणि कामगारांचे शोषण करणारी आहे. तिच्यात पैसा हेच सर्वस्व ठरून मानवी जीवनाचे मूल्य नष्ट होत जाते.

भांडवलशाही हा मानवी समाजाच्या ऐतिहासिक वाटचालीमधील एक टप्पा वा अवस्था :

समाजव्यवस्था बदलत असते. हा बदल उत्पादन साधने, उत्पादन पद्धती व त्या पद्धतीत निर्माण झालेले सामाजिक संबंध यांच्या बदलांमुळे घडून येतो. इतिहास घडतो व बदलतो तो भौतिक कारणांमुळे, आजूबाजूच्या परिस्थितीमुळे. वस्तूंच्या उत्पादनाची व विनिमयाची साधने आणि पद्धती बदलल्यामुळे त्यामागे परमेश्वरी योजना नसते किंवा महान व्यक्तींचे कर्तृत्वही नसते.

मार्क्सच्या अध्ययन पद्धतीतील (पद्धतिशास्त्रातील) एक महत्त्वाचे सूत्र ऐतिहासिक भौतिकवाद हे आहे. उत्पादन साधनांची मालकी बदलण्यातून मानव समाजाची जी ऐतिहासिक वाटचाल झाली, ती काही निश्चित टप्पे ओलांडत झाली. उत्पादन साधनांची मालकी बदलण्यातून मानव समाजाची कशी वाटचाल झाली याचे चित्र मार्क्सने पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

अगदी सुरुवातीला मनुष्यप्राणी टोळ्या करून भटकत होता. नंतर तो एकाच ठिकाणी स्थिर होऊन राहू लागला. त्या काळात म्हणजे प्रारंभीच्या काळात सर्व संपत्ती सार्वजनिक होती. तुझे-माझे शब्द नव्हते. उत्पन्न सर्वजण एकत्र येऊन मिळवित होते, तसेच ते गोडीगुलाबीने आपापसात वाटून घेत होते. या अवस्थेला मार्क्सने प्राथमिक साम्यवाद असे नाव दिले आहे. कारण या काळात वर्गविरहित समताप्रधान समाजव्यवस्था रूढ होती.

शेती करण्याची कला अवगत झाल्यानंतर उत्पादन पद्धतीत बदल झाले. दूधदुभत्यासाठी जनावरे पाळू लागले. लोक शेतजमिनीवर आपआपला मालकी हक्क सांगू लागले. खाजगी संपत्ती निर्माण होऊ लागली. त्याचबरोबर आर्थिक वर्गही निर्माण झाले. श्रमिक-दास (गुलामांचा) वर्ग तयार झाला. समाजात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी राज्यसंस्था आली. व्यापार वाढला. जमीन हेच त्या काळात उत्पादनाचे मुख्य साधन होते.

शेतीचे मालक सत्ताधीश झाले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली सरंजामशाही वाढली. राज्यसत्ता बळकट झाली. गावेच्या गावे एका सरंजामदार, मालगुजार, जमीनदार यांच्या मालकीची झाली.

गावात एक आलिशान वाडा किंवा हवेली आणि अन्य सर्व झोपड्या वा कच्ची घरे अशी स्थिती आली. गावात एक मालक, बाकी सर्व शेतमजूर असे चित्र सर्वत्र दिसू लागले. शेतमजुरांना केवळ पोटपुरती मजुरी मिळत असे. सरंजामशाहीत व्यापारी वर्गही तयार झाला.

विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या विकासातून यंत्रयुग आले. औद्योगिक युग सुरू झाले. वस्तूंचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागले. त्या काळात एका बाजूने काही लोकांच्या हाती संपत्तीचा संचय झाला होता तर दुसऱ्या बाजूने आपल्या शरीर श्रमाशिवाय विकण्यासारखे दुसरे काहीही नाही, अशा कामगारांची वा मजूरवर्गाची उपलब्धता अशी स्थिती होती. ही दुहेरी स्थिती भांडवलशाहीच्या उदयास कारणीभूत झाली.

उत्पादकांची म्हणजे भांडवलदार वर्गाची बाजारपेठेत गरजू श्रमिकांशी जेव्हा गाठ पडते तेव्हा संपत्तीचे रूपांतर भांडवलात होते. जर मजूर उपलब्ध नसतील तर व्यक्तीजवळ संपत्ती असते, परंतु भांडवलात रूपांतर होत नाही. श्रम जोपर्यंत क्रयवस्तू (कमोडिटी) बनत नाही तोपर्यंत केवळ संपत्तीच्या आधारे भांडवलदारी उत्पादन केले जाऊ शकत नाही. सरंजामशाहीला उतरती कळा लागताच हजारो भूदास, बाजारबुणगे-दासदासी यांना सरदार-उमराव, मालगुजार, जमीनदार वगैरे सरंजामदारांनी सेवामुक्त केले. श्रमिकाजवळ श्रम विकण्याखेरीज चरितार्थाचे दुसरे कोणतेही साधन नव्हते. कृषीतंत्रातील सुधारणांमुळे शेतीवरील मनुष्यबळ कमी करणे उपयुक्त ठरू लागले. अशाप्रकारे हजारो श्रमिक कामाच्या शोधात शहरात म्हणजे उद्योग-व्यवसाय असणाऱ्या केंद्रात दाखल झाले. भांडवलदारांना कामगार आपली शारीरिक शक्ती म्हणजे श्रम विकू लागले.

अशाप्रकारे भांडवलशाही स्थापन झाली. ही विज्ञान-तंत्रविज्ञान शास्त्राला वेठीस धरून उत्पादनक्षमता अमर्याद प्रमाणात वाढवीत होते. संपूर्ण जग तिला आपली बाजारपेठ वाटते. आपापसातील स्पर्धेत छोटे भांडवलदार मागे पडतात. मोठेच भांडवलदार टिकून राहतात. यंत्रनिर्मित मालापुढे (वस्तूपुढे) हस्तव्यवसायातील वस्तू आणि हस्तव्यवसाय टिकू शकत नाही. हस्तोद्योगातील कारागीर बेकार होतात. भरपूर कामगार उपलब्ध झाले की त्याचा मजुरीवर विपरीत परिणाम होतो. त्यातून समाजात दोन वर्ग तयार होतात. एक भांडवलदारांचा आणि दुसरा कामगारांचा. हे दोन्ही वर्ग युद्धाच्या पावित्र्यात एकमेकांसमोर उभे राहतात. कारण या दोन्ही वर्गांचे हितसंबंध परस्परविरोधी असतात.

भांडवलशाहीचा कट्टर विरोधक :

कार्ल मार्क्स हा भांडवलशाही व्यवस्थेचा कट्टर विरोधक होता. मार्क्स म्हणतो, “भांडवलशाही समाज हा मानवाद्वारा मानवाचे शोषण करणारा समाज आहे. श्रीमंताला अधिक श्रीमंत आणि गरिबाला अधिक गरीब बनविणारा हा समाज आहे.” खऱ्या अर्थाने भांडवलशाही समाज हा कामगारांच्या श्रमावर टिकून आहे हे मार्क्स पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करतो.

कामगारवर्गाला त्याच्या श्रमाच्यापोटी जो मोबदला मिळतो त्यावर त्याला आपला उदरनिर्वाह करावा लागतो. जीवनावश्यक गरजा भागविल्यानंतर त्याच्याजवळ काही शिल्लक उरत नाही. यामुळे तो भांडवलाचा संचय करू शकत नाही. कामगार त्याच्या म्हणजे स्वतःच्या

श्रमाचे मूल्य निश्चित करित नाही. त्याने केलेल्या श्रमाचे मूल्य कारखानदार वा भांडवलदार निश्चित करतो. भांडवलदाराचा मुख्य उद्देश नफा कमाविणे हा असल्यामुळे तो कामगारांकडून जेवढे श्रम करवून घेतो त्या श्रमाचा त्याला पूर्ण मोबदला देत नाही. हा मुद्दा स्पष्ट करण्याकरिता मार्क्सने 'अतिरिक्त मूल्य' (सरप्लस व्हॅल्यू) ही संकल्पना मांडली आहे.

अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत :

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत कामगारांचे आर्थिक शोषण कसे होते हे तर्कसंगत पद्धतीने स्पष्ट करण्यासाठी मार्क्सने हा सिद्धांत मांडला. मार्क्सच्या मते, भांडवलदारांसाठी मजूर जेवढा काळ राबतो, त्यापैकी काही काळातच त्याच्या वेतनापोटी आवश्यक असणारे श्रम त्याने केलेले असतात. उरलेल्या वेळी तो भांडवलदारांसाठी फुकटात राबत असतो. या फुकट राबण्याच्या काळात केलेल्या श्रमाचे कोणतेही मूल्य कामगाराला मिळत नाही, तर ते कोणतेही श्रम न करणाऱ्या भांडवलदाराला मिळते. उदा. कच्च्या मालाचे मूल्य ₹ ६०, कामगारांच्या वेतनासाठी केलेला खर्च = ₹ ३०, भांडवलाच्या गुंतवणुकीसाठीचा खर्च ₹ १०, म्हणजे वस्तूचा एकूण उत्पादन खर्च ₹ १००. ती वस्तू बाजारपेठेत ₹ १५० मध्ये विकली जाते. म्हणजे वस्तूच्या विक्रीनंतर भांडवलदाराच्या खिशात ₹ ५० जातात. या ₹ ५० च्या प्राप्तीसाठी त्याने कोणतेही श्रम केले नसतात, तसेच त्यासाठी अतिरिक्त भांडवलाची गुंतवणूकही केलेली नसते; तर ते पैसे कामगाराने केलेल्या श्रमातून निर्माण झालेले असतात. जर कारखानदाराने कामगाराला वेतनापोटी ₹ ८० दिले असते तर कामगाराने केलेल्या श्रम काळाचे पूर्ण मूल्य त्याला मिळाले असते. म्हणजे कामगार ८ (आठ) तास काम करित असेल तर त्याला केवळ ३ (तीन) तासांच्या कामाचे मूल्य मिळते. उर्वरित ५ (पाच) तास कामगार भांडवलदारासाठी फुकट राबत असतो. याला मार्क्सने वरकड किंवा अतिरिक्त मूल्य असे नाव दिले आहे.

मार्क्सच्या मते, हे अतिरिक्त मूल्य भांडवलदाराला मिळणाऱ्या नफ्याचे मुख्य उगमस्थान असते. अधिकाधिक नफा मिळविण्यासाठी भांडवलदार उत्पादन खर्च कमी करतात. यासाठी मजुराला कमीत कमी म्हणजे त्याने केलेल्या कामाचा पूर्ण मोबदला न देणे, त्यांच्याकडून अधिकाधिक काम करून घेणे, स्वयंचलित यंत्रांचा अधिक प्रमाणात वापर करून कामगार कपात करणे यासारख्या मार्गांचा अवलंब करणे हे भांडवलदारांसाठी सोयीचे असते.

कामगारांची अशी पिळवणूक भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेत होते. परंतु केवळ तेवढ्या कारणासाठी मार्क्सचा भांडवलदारी व्यवस्थेस विरोध नाही. भांडवलदारी व्यवस्थेत जरी कामगारांना न्याय्य वेतन म्हणजे त्यांच्या कामाचे पूर्ण वेतन मिळाले आणि त्यांची पिळवणूक थांबली तरीही भांडवलशाही व्यवस्थेचे अन्याय्य व अमानुष स्वरूप नष्ट होणार नाही अशी मार्क्सची स्पष्ट भूमिका आहे. कारण मार्क्सच्या मते, कामगारांचे शोषण हा भांडवलदारी उत्पादन पद्धतीचा अविभाज्य भाग आहे. भांडवलशाही व्यवस्थेत कामगारांचे वेतन कितीही वाढले तरीही त्यांच्यावरील अन्यायाचे निराकरण होणे शक्य नाही. कारण या अन्यायाचे मूळ कामगारांच्या वेतनात नसून श्रमाच्या विशिष्ट परिस्थितीत आहे. त्यांची उत्पादन साधनांवर मालकी नसणे,

यामुळे जे जे काम करतात त्यात त्यांना स्वारस्य नसणे, आत्मसंतोषाला म्हणजे आनंद व समाधानाला ते पारखे होत जाणे ही परिस्थिती कामगारांना जाचक ठरते. श्रम म्हणजे केवळ पोटासाठी करावा लागणारा जुलुमांचा रामराम अशी त्यांची भावना होते. कामातला नीरसपणा वाढत जातो.

शोडक्यात, भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उद्योगपती व भांडवलदार मोठ्या प्रमाणावर वस्तूची निर्मिती करतो. वस्तूची निर्मिती करण्यासाठी कामगारांचे श्रम वापरले जातात, परंतु कामगारांना त्यांच्या श्रमाचा पूर्ण मोबदला दिला जात नाही. भांडवलदाराने मिळविलेला नफा जे कामगारांच्या श्रमाचे अतिरिक्त मूल्य आहे. भांडवलशाहीत कामगारांचे शोषण होते. कामगारांजवळ भांडवल नसल्यामुळे ते वस्तूची निर्मिती करू शकत नाहीत. उपजीविकेसाठी त्यांना आपले श्रम अत्यल्प किमतीत विकण्याशिवाय अन्य कोणताही पर्याय नसतो. कामगारांच्या या असहाय्यतेचा गैरफायदा भांडवलदार घेतो. अशा प्रकारे भांडवलशाही व्यवस्थेतील शोषण प्रक्रिया स्पष्ट करणारा सिद्धांत म्हणजे अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धांत होय.

भांडवलशाहीच्या विकासातच तिच्या नाशाची (विनाशाची) बीजे असतात :

भांडवलशाहीच्या विकासातच तिच्या विनाशाचीही तयारी होत असते. भांडवलशाहीच्या नाशाची कारणे भांडवलशाही व्यवस्थेतच असतात याचे विवेचन मार्क्सने व एंजल्स यांनी त्यांच्या कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो या ग्रंथात पुढीलप्रमाणे केले आहे.

(१) समाजाच्या मागणीकडे दुर्लक्ष : भांडवलदार जे काही उत्पादन करतात, ते केवळ वैयक्तिक लाभासाठी करतात. ज्या वस्तूचे उत्पादन भांडवलदार करतात, त्या वस्तू लोकांसाठी आरोग्याच्या दृष्टीने उपयुक्त की घातक आहेत यासंबंधीची कोणतीही चिंता भांडवलदारांच्या डोक्यात नसते. जीवनावश्यक वस्तूपेक्षा चैनीच्या वस्तूंच्या निर्मितीमध्ये अधिक नफा मिळतो. यामुळे भांडवलशाही व्यवस्थेत जीवनावश्यक वस्तूपेक्षा चैनीच्या वस्तूंची अधिक रेलचेल असते. अशाप्रकारे समाजाच्या मागणीकडे भांडवलदारांची लक्ष देण्याची प्रवृत्ती नसल्यामुळे ते आपोआपच समाजाचा रोष ओढवून घेतात. ही प्रतिक्रिया इतकी स्वाभाविक असते की याचा परिणाम भांडवलशाही नष्ट होण्यात होतो.

(२) कामगारांना संघटित करतात : भांडवलशाहीत कामगारांचे शोषण होते. कामगारांचे शोषण केल्याशिवाय भांडवलदार अधिकाधिक नफा मिळवू शकत नाही. भांडवलशाहीत कामगारांजवळ त्यांच्याजवळ असणारी श्रमशक्ती विकण्याशिवाय दुसरे काहीही नसते. भांडवलशाही समाजात कामगारांचा समावेश 'नाही रे' (Have not) या वर्गात होतो. सर्व कामगार वर्गाची सुखदुःखे समान स्वरूपाची असतात. या समान हितसंबंधातूनच त्यांच्यात एकजूट होते. भांडवलदार कामगारांचे शोषण करून त्यांना अप्रत्यक्षपणे एकत्रित येण्यास प्रवृत्त करतात, भाग पाडतात. कामगार भांडवलदार आणि भांडवलशाही व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष करण्यास तयार असतात. कामगारांचे दृढ संघटन भांडवलशाही व्यवस्थेला हादरे देते.

(३) आर्थिक विषमतेत वाढ : भांडवलशाहीत श्रीमंत अधिक श्रीमंत आणि गरीब अधिक गरीब होत जातात. श्रीमंत आणि गरिबांमधील आर्थिक दरी वा आर्थिक विषमता अधिकच रुंदावत जाते. आर्थिक विषमता जेवढी वाढते तेवढी भांडवलशाही व्यवस्थेत क्रांती होण्याची शक्यता अधिक असते. श्रीमंत-गरीब यामधील अंतर वाढणे म्हणजे भांडवलशाहीचा नाश ओढविणे होय.

(४) अतिरिक्त मूल्य भांडवलदारांच्या हाती : भांडवलशाही व्यवस्थेत कामगारांना त्यांनी केलेल्या श्रमाचा पूर्ण मोबदला मिळत नाही. ते भांडवलदारांसाठी फुकटात राबत असतात. त्यांनी केलेल्या श्रमाचे मूल्य भांडवलदारांच्या वाट्यास जाते. यालाच मार्क्सने अतिरिक्त मूल्य असे म्हटले आहे. मार्क्सच्या मते, भांडवलशाही व्यवस्थेत अतिरिक्त मूल्य हेच भांडवलदारांच्या नफ्याचे प्रमुख उगमस्थान असते. केवळ पोट भरण्यासाठी काम करणे असे कामगारांच्या कामाचे स्वरूप असते. उत्पादन प्रक्रियेत सहभागी होऊनही त्यांना समाधान प्राप्त होत नाही. ते निरसपणे आपआपली कर्तव्ये पूर्ण करित असतात. त्यांच्यामध्ये परात्मतेची भावना बळावत जाते. मानसिक स्तरावरील असंतोष त्यांना क्रांतीच्या वाटेकडे चालण्यास ढकलत असतो.

(५) आंतरराष्ट्रीय श्रमिक आंदोलनाचा उदय : भांडवलदार कोणत्याही देशातला असला तरीही अधिकाधिक नफा मिळविण्याकडे सर्व भांडवलदारांचा कल असतो. शोषण, पिळवणूक हेच भांडवलशाही व्यवस्थेचे आधारभूत तत्त्व असते. यामुळे एका देशात कामगारवर्गाने भांडवलदारांविरुद्ध संघर्ष सुरू केला की त्याचे लोन अन्य देशांपर्यंत अल्पावधीतच जाऊन पोहचते. जगातील सर्व कामगारांचे प्रश्न सारखे असल्यामुळे त्यांना एकतेच्या सूत्रात बांधणे शक्य आहे अशी मार्क्स व एंजल्सची धारणा होती. अशाप्रकारे भांडवलशाही व्यवस्था ही आंतरराष्ट्रीय श्रमिक आंदोलनास जन्म देते.

(६) भांडवलशाही व्यवस्था फक्त कामगारालाच नष्ट करू शकतात : मार्क्सच्या मते, कामगारांजवळ श्रमशक्तीशिवाय गमविण्यासारखे दुसरे अन्य काहीही नसते, परंतु जिंकण्यासाठी मात्र अवघे जग असते. संख्यात्मकदृष्ट्या मूठभर भांडवलदारांचे सत्तावर्चस्व संपुष्टात आणण्याची शक्ती केवळ संघटित कामगार वर्गातच आहे. भांडवलदार व कामगार वर्गामधील संघर्ष अटळ आहे असे नमूद करून या संघर्षात कामगारांचा विजय ही काळ्या दगडावरची रेष आहे, असा विश्वासही मार्क्स व्यक्त करतो. क्रांतीनंतर भांडवलशाही समाजाची सर्व राजकीय व आर्थिक सत्ता कामगारांच्या हाती येईल. क्रांतीनंतर उत्पादनाच्या साधनांवर समाजाची मालकी प्रस्थापित होईल. भांडवलदारवर्ग नष्ट होईल. राज्यसंस्थेची पूर्वीसारखी गरज (आवश्यकता) राहणार नाही. ते विरून जाईल. तिचा विलय होईल. वर्गविरहित आणि राज्यविरहित साम्यवादी समाज अस्तित्वात येईल असे भाकित मार्क्स व्यक्त करतो.

भांडवलशाहीचा विनाश टाळता येणे अशक्य आहे अशी स्पष्टोक्ती मार्क्स यांनी केली आहे. उत्पादन पद्धतीत कोणताही बदल केला तरीही भांडवलशाहीचा विनाश टाळता येत नाही अशी मार्क्सची धारणा आहे. कामगारांची गरिबी भांडवलदारांच्याही फायद्याची नसते, कारण

कामगारांची क्रयशक्ती म्हणजे वस्तू खरेदी करण्याची क्षमता कमी झाली की कारखान्यात तयार होणाऱ्या मालाचा उठाव होत नाही. दुकाने व गोदामांमध्ये माल पडून राहतो. शेवटी तोटा सहन करण्याची मर्यादा संपली की कारखानदार कारखाना चालविण्याच्या पाळ्या कमी करतो. या उपायाचाही उपयोग झाला नाही तर टाळेबंदी करून संपूर्ण कारखाना बंद केला जातो. म्हणजे कारखानदाराला उत्पादन थांबवावेच लागते. असे आर्थिक आरिष्ट्य, भांडवलदारांपुढे वारंवार येते. यातून सुटका करून घेण्यासाठी भांडवलदार परदेशातील बाजारपेठांचा शोध घेतात. यामधून वसाहतवाद आणि साम्राज्यवादाचा चालना मिळते. यासाठी भांडवलशाही व्यवस्था असणारी राष्ट्रे एकमेकांशी स्पर्धा करतात. त्यामुळे युद्धे अटळ ठरतात. अशी चौफेर कोंडी झालेली भांडवलशाही व्यवस्था कामगारांना पुरेसे काम देऊ शकत नाही. तसेच समाजाला हव्या असणाऱ्या वस्तूही रास्त भावात पुरवू शकत नाहीत. यामुळे भांडवलशाहीची चौकट मोडून त्यापलीकडे जाणे आवश्यक ठरते. संघटित कामगार वर्ग क्रांती करण्याचे काम करेल असा दृढ विश्वास मार्क्स व्यक्त करतो.

अशा प्रकारे आर्थिक कारणांमुळे भांडवलशाहीचा विनाश होणे अपरिहार्य आहे असे मार्क्स तर्कसंगतरित्या पटवून देतो. त्याचप्रमाणे भांडवलशाहीविरुद्ध क्रांती होण्यासाठीची समाजशास्त्रीय कारणे देखील स्पष्ट करतो. कामगारांची गरिबी, बेकारी, वंचितता, परात्मतेची स्थिती या सर्व बाबी त्याला भांडवलशाही व्यवस्थेविरुद्ध क्रांती करण्यासाठी उभी करेलच. पण त्याहीपेक्षा अधिक महत्त्वाचे म्हणजे भांडवलशाही व्यवस्थेने त्याच्यावर लादलेले परात्म जीवन त्याला त्या व्यवस्थेविरुद्ध संघटित होण्याची प्रेरणा देईल असे मार्क्स नमूद करतो. अशा प्रकारे अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत मांडून मार्क्सने भांडवलशाहीच्या विकासाचे आणि विनाशाचे विश्लेषण केले आहे.

मार्क्सच्या विचारांचे टीकात्मक परीक्षण :

मार्क्सच्या समाजवादी विचाराने संपूर्ण जगाला प्रभावित केले. त्यामुळे भांडवलवाद की समाजवाद यापैकी कोणता मार्ग अधिक चांगला ? असा प्रश्न प्रामुख्याने विकसनशील आणि अविकसित देशांसमोर १९५० नंतरच्या काळात निर्माण झाला. मार्क्सच्या वैचारिक कर्तृत्वाबद्दल एंजल्स यांनी म्हटले आहे की, आपल्या अन्न, वस्त्र, निवारा इत्यादी मूलभूत गरजांची पूर्ती केल्याखेरीज मानवास राजकारण, धर्मकारण करता येत नाही व साहित्य आणि कलांचा विकासही करता येत नाही, हे मूलभूत सत्य विदारकपणे पुढे मांडून मार्क्सने मानवजातीवर मोठे उपकार करून ठेवले आहेत. सैद्धांतिक विचारमंथनावर जोर देणारे शास्त्र असा लौकिक तत्त्वज्ञान या शास्त्राला प्राप्त झाला होता. परंतु केवळ सैद्धांतिक विचारमंथनावर समाधान न मानता तत्त्वज्ञानाचा वापर भौतिक परिस्थिती समजून घेण्याचे व बदलण्याचे साधन म्हणून सर्वप्रथम मार्क्स यांनीच केला. कष्टकरी वर्गाची शोषणमुक्ती हा सर्वाधिक महत्त्वाचा सामाजिक-राजकीय प्रश्न असल्याचे त्यांनीच सांगितले. मानव इतिहासाकडे बघण्याचा एक नवा दृष्टिकोन मार्क्स यांनी दिला.

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील लोकशाही भ्रामक समतेचा पुरस्कार करते आणि प्रत्यक्षात मात्र अनिर्बंध स्पर्धेतून विषमतेला खतपाणी घालते, या विदारक वस्तुस्थितीकडे लक्ष वेधून मार्क्सने त्या कथित लोकशाहीचा पर्दाफाश केला. विषमतेवरील वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांतातून मार्क्सने लोकशाहीतील समतेच्या झिरझिरीत पडद्याआड लपलेल्या विषमतेवर प्रकाशझोत टाकला. आर्थिक आंतरविरोधाकडे कानाडोळा करून ऐक्यभावनेचा भर देणाऱ्या राष्ट्रवादाचेही पितळ त्यातून उघडे पडले.

मार्क्स यांनी राजकीय विचारांच्या क्षेत्रात केलेले हे योगदान त्यांच्या समर्थकांप्रमाणे विरोधकांनाही मान्य करणे भाग पडते. मार्क्स मानवेतिहासाच्या संदर्भात केवळ भौतिक घटकांनाच प्राधान्य देतात, अन्य घटकांकडे दुर्लक्ष करतात असा मार्क्सच्या विचारांवर विरोधकांचा प्रमुख आक्षेप आहे. परंतु हा आक्षेप बऱ्याच प्रमाणात गैरसमजुतीवर आधारित आहे असे म्हणता येते. कारण समाजव्यवस्थेतील विविध घटक परस्परावलंबी आहेत अशीच मार्क्सची धारणा होती. आर्थिक घटकांना त्यांनी प्राधान्य दिले असले तरीही आर्थिक संरचना वा अन्य पैलू यांच्यात 'कारण-परिणाम' असा संबंध त्यांना अभिप्रेत नव्हता. मानवी विचार, कल्पना, विश्वास आणि संकल्प यांना सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत स्वयंभू महत्त्व नसते असे मार्क्स म्हणत असले तरीही त्याचा अर्थ इतिहासाच्या जडणघडणीत ते विचारकल्पनांचे महत्त्व पूर्णपणे नाकारतात असा होत नाही. शेवटी इतिहास घडविला जातो तो व्यक्तीकडून. मार्क्स फक्त एवढेच म्हणतात की, व्यक्तीच्या विचारकल्पनांना अनुरूप असा इतिहास घडणे किंवा न घडणे हे भौतिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. समाजवादाला शास्त्रीय बैठक देऊन तो प्रत्यक्षात आणण्याच्या क्रांतिमार्गाचा वेध मार्क्सने घेतला हे त्यांचे श्रेय कोणालाच नाकारता येत नाही.

काही उणिवा वा त्रुटी मार्क्सच्या विचारात आहेत. पण त्याचे कारण सिद्धांत आणि व्यवहार या दोन्ही आघाड्यांवर काहीतरी नवे देण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता या वस्तुस्थितीत सापडू शकते. तत्त्वज्ञ वा विचारवंत आणि प्रत्यक्ष कृतिशील क्रांतिकारक अशा दोन्ही भूमिका एकाच वेळी ते पार पाडीत होते. वर्गसंघर्षाची धार आता बोथट झाली आहे ही मार्क्सच्या विचारांवरील टीका मान्य केली तरी त्यामुळे मार्क्सप्रणीत वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत खोटा ठरत नाही. समाजव्यवस्थेच्या जडणघडणीत आणि परिवर्तन प्रक्रियेत संघर्षाचे स्थान लक्षणीय असते, या मार्क्सच्या प्रतिपादनाला आजही धक्का लागलेला नाही. समाजवादी विचारांना महत्त्व मिळवून देण्याचे श्रेय प्रामुख्याने मार्क्सला आहे हे कुणीही अमान्य करू शकत नाही.

प्रश्नसंग्रह

दीर्घोत्तरी प्रश्न : (प्रत्येकी १६ गुणांचे प्रश्न)

- (१) मार्क्सच्या विचारांमधील द्वंद्वात्मक विकासवादाच्या तत्त्वाचे टीकात्मक परीक्षण करा.
- (२) मार्क्सच्या वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांताचे टीकात्मक परीक्षण करा.
- (३) मार्क्सचे राज्यासंबंधीचे विचार स्पष्ट करा.
- (४) मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत स्पष्ट करा.

लघुत्तरी प्रश्न (शोडश्यात उत्तरे द्या - प्रत्येकी ८ गुणांचे प्रश्न)

- (१) मार्क्सचे पद्धतिशास्त्र स्पष्ट करा.
- (२) मार्क्सच्या पद्धतिशास्त्रातील महत्त्वाची सूत्रे स्पष्ट करा.
- (३) मार्क्सच्या विचारांमधील 'वर्ग' या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करून मार्क्सने दिलेली वर्गसंघर्षाची कारणे लिहा.
- (४) मार्क्सच्या विचारांमधील वर्गसंघर्षाचा अर्थ व स्वरूप स्पष्ट करा.
- (५) मार्क्सचे राज्यासंबंधीचे विचार लिहा.
- (६) मार्क्सचे साम्यवादी समाजव्यवस्थेबाबतचे विचार लिहा.
- (७) मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत स्पष्ट करा.
- (८) "भांडवलशाहीच्या विकासातच भांडवलशाहीच्या विनाशाची बीजे दडलेली आहेत" मार्क्सच्या या विधानावर चर्चा करा.

अतिसंक्षिप्त प्रश्न : (प्रत्येकी २ गुणांचे प्रश्न)

- (१) कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो.
- (२) दास कॅपिटल.
- (३) आर्थिक नियततावादाचा अर्थ स्पष्ट करा.
- (४) प्राचीन समाजाची साम्यवादी अवस्था.
- (५) ऐतिहासिक भौतिकवाद.
- (६) मार्क्सने सांगितलेली वर्गसंघर्षाची कोणतीही दोन कारणे स्पष्ट करा.
- (७) 'साम्यवाद' या संकल्पनेचा मार्क्सने सांगितलेला अर्थ लिहा.
- (८) मार्क्सने सांगितलेली साम्यवादी समाजाची कोणतीही दोन लक्षणे लिहा.
- (९) मार्क्सने सांगितलेला अतिरिक्त मूल्याचा अर्थ लिहा.
- (१०) मार्क्सच्या वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांतावरील कोणतेही दोन आक्षेप लिहा.